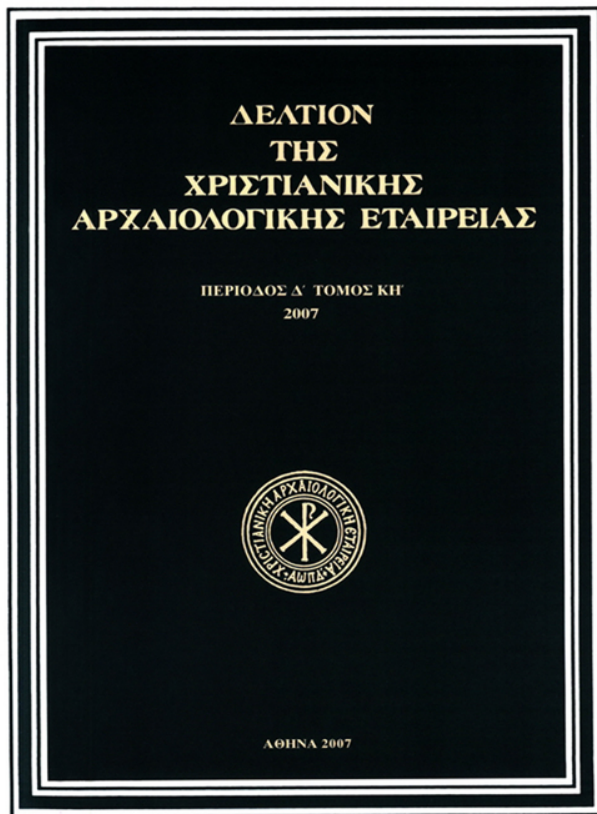

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 28 (2007)

Δελτίον ΧΑΕ 28 (2007), Περίοδος Δ'. Στη μνήμη του Παύλου Μ. Μυλωνά (1915-2005)

Ο προμαχώνας του Αγίου Γεωργίου, το πιο
εξελιγμένο οχύρωμα των Ιωαννιτών ιπποτών στη
Ρόδο

Άννα-Μαρία ΚΑΣΔΑΓΛΗ, Κατερίνα ΜΑΝΟΥΣΟΥ-
ΝΤΕΛΛΑ

doi: [10.12681/dchae.579](https://doi.org/10.12681/dchae.579)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΚΑΣΔΑΓΛΗ Ά.-Μ., & ΜΑΝΟΥΣΟΥ-ΝΤΕΛΛΑ Κ. (2011). Ο προμαχώνας του Αγίου Γεωργίου, το πιο εξελιγμένο οχύρωμα των Ιωαννιτών ιπποτών στη Ρόδο. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 28, 115–130. <https://doi.org/10.12681/dchae.579>

ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Ο προμαχώνας του Αγίου Γεωργίου, το πιο
εξελιγμένο οχύρωμα των Ιωαννιτών ιπποτών στη
Ρόδο

Άννα-Μαρία ΚΑΣΔΑΓΛΗ, Κατερίνα ΜΑΝΟΥΣΟΥ-ΝΤΕΛΛΑ

Περίοδος Δ', Τόμος ΚΗ' (2007) • Σελ. 115-130

ΑΘΗΝΑ 2007

Ο ΠΡΟΜΑΧΩΝΑΣ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ, ΤΟ ΠΙΟ ΕΞΕΛΙΓΜΕΝΟ ΟΧΥΡΩΜΑ ΤΩΝ ΙΩΑΝΝΙΤΩΝ ΙΠΠΟΤΩΝ ΣΤΗ ΡΟΔΟ*

Ο προμαχώνας του Αγίου Γεωργίου, γνωστός και ως προμαχώνας της «γλώσσας» της Ωβέρνης, είναι το πιο σύνθετο οχυρωματικό σύμπλεγμα του χερσαίου τείχους της Ρόδου¹. Καταλαμβάνει το κέντρο της δυτικής πλευράς της οχύρωσης των Ιωαννιτών ιπποτών, η οποία αναπτύσσεται ευθύγραμμη, και προέκυψε από παράλληλη μετατόπιση της προγενέστερης βυζαντινής οχυρωματικής γραμμής δυτικότερα² (Εικ. 1.Α).

Στον πυρήνα του ογκώδους οχυρού του 1522 βρίσκεται ο παλαιός τετράγωνος πύργος με τους θυρεούς του μεγάλου μαγίστρου Antoni Fluvian (1421-1437) και του πάπα Μαρτίνου Ε' (1417-1431)³ (Εικ. 2). Αυτό σημαίνει ότι ο πύργος έχει κτιστεί μεταξύ του 1421 και του 1431. Αρχικά οικοδομήθηκε με ψηλούς δόμους, ήταν ανοικτός στο πίσω μέρος και αποκομμένος από το τείχος, μορφή πολύ διαδεδομένη σε μεσαιωνικά οχυρά⁴.

Ο πύργος του Αγίου Γεωργίου κάλυπτε την ομώνυμη πύλη που ανοίγεται πίσω από αυτόν και βρίσκεται στον ίδιο άξονα, με προσανατολισμό ανατολικά - δυτικά, με την παλαιότερη πύλη «του τείχους του Μπούργκου που οδηγούσε στην εκκλησία του Αγίου Γεωργίου του Καλπαδόκη»⁵, πύλη την οποία αντικατέστησε. Αυτό τεκμηριώνεται από έγγραφο της 8ης Νοεμβρίου 1347

σχετικά με την ιδιοκτησία του Γεωργίου Κωστόπουλου, για την οποία αναφέρεται ότι βρισκόταν δίπλα στην πύλη⁶ (Εικ. 2). Η εκκλησία που αναφέρεται στο έγγραφο προφανώς ταυτίζεται με την εκκλησία του Αγίου Γεωργίου⁷, γνωστή μετέπειτα ως «Χουρμαλί Μεδρεσέ», και συνεπώς πρόκειται για την πύλη του βυζαντινού τείχους της «κάτω πόλης» ή «χώρας», την κεντρική πύλη της αγοράς, από όπου γινόταν η είσοδος των προϊόντων της υπαίθρου⁸.

Κατά τη διάρκεια των εκατό περίπου χρόνων που μεσολάβησαν από την κατασκευή του πύργου και της πύλης του Αγίου Γεωργίου μέχρι την παράδοση της πόλης στους Οθωμανούς, το 1522, η οικοδομική δραστηριότητα γύρω από αυτόν τον πρώιμο πυρήνα, όπως εξάλλου και στα υπόλοιπα τμήματα του οχυρού περιβάλλον της Ρόδου⁹, χαρακτηρίζεται από την αγωνιώδη προσπάθεια να ενισχυθεί, ώστε να αντέξει την αναμενόμενη σφοδρή επίθεση. Η προσπάθεια αυτή γίνεται δραματική μεταξύ των ετών 1480 και 1522. Στον αρχικό πύργο προστίθεται προπύργιο, που μετασχηματίζεται σε πρώιμο προμαχώνα, ο οποίος στη συνέχεια θα μετατραπεί στην εσωτερική πλευρά ογκώδους νέου προμαχώνα με καλυμμένες και ακάλυπτες πυροβολαρχίες σε

* Η εργασία αυτή παρουσιάστηκε για πρώτη φορά στο *Δέκατο Ένατο Συμπόσιο ΧΑΕ*, Αθήνα 1999, 68-69. Ευχαριστίες οφείλονται στον επίτιμο Έφορο Αρχαιοτήτων Δρ. Ηλία Κόλλια († 2007), που παρακολούθησε από κοντά την εξέλιξη της έρευνας, την οποία κατηύθυνε με τις πολύτιμες υποδείξεις και συμβουλές του. Κατά τη σύγχρονη αποτύπωση του προμαχώνα το 1995-1996 συνεργάστηκαν ο αρχιτέκτων Γ. Μαυράκης και η τοπογράφος Ε. Βασιλειάδου, ενώ για την ηλεκτρονική επεξεργασία των σχεδίων του άρθρου συνεργάστηκε η διακοσμήτρια Μ. Ε. Γκιώνη.

¹ A. Gabriel, *La cité de Rhodes, 1: Topographie - Architecture militaire*, Παρίσι 1921, 34-42 (στο εξής: *La cité*).

² Κ. Μανούσου-Ντέλλα, «Ρόδος. Στοιχεία πολεοδομικής ανάλυσης μιας μεσαιωνικής οχυρωμένης πόλης», *ΔΧΑΕ ΚΑ'* (2000), 33.

³ Gabriel, *La cité*, 34. Α.-Μ. Κάσδαγλη, «Κατάλογος των θυρεών της Ρόδου», *ΑΔ* 48-49 (1994-1995), Μελέτες, σκέδ. 1.

⁴ E. E. Viollet-le-Duc, *Dictionnaire de l'architecture médiévale*, Παρίσι

1997, τ. ΙΙΙ, 72.

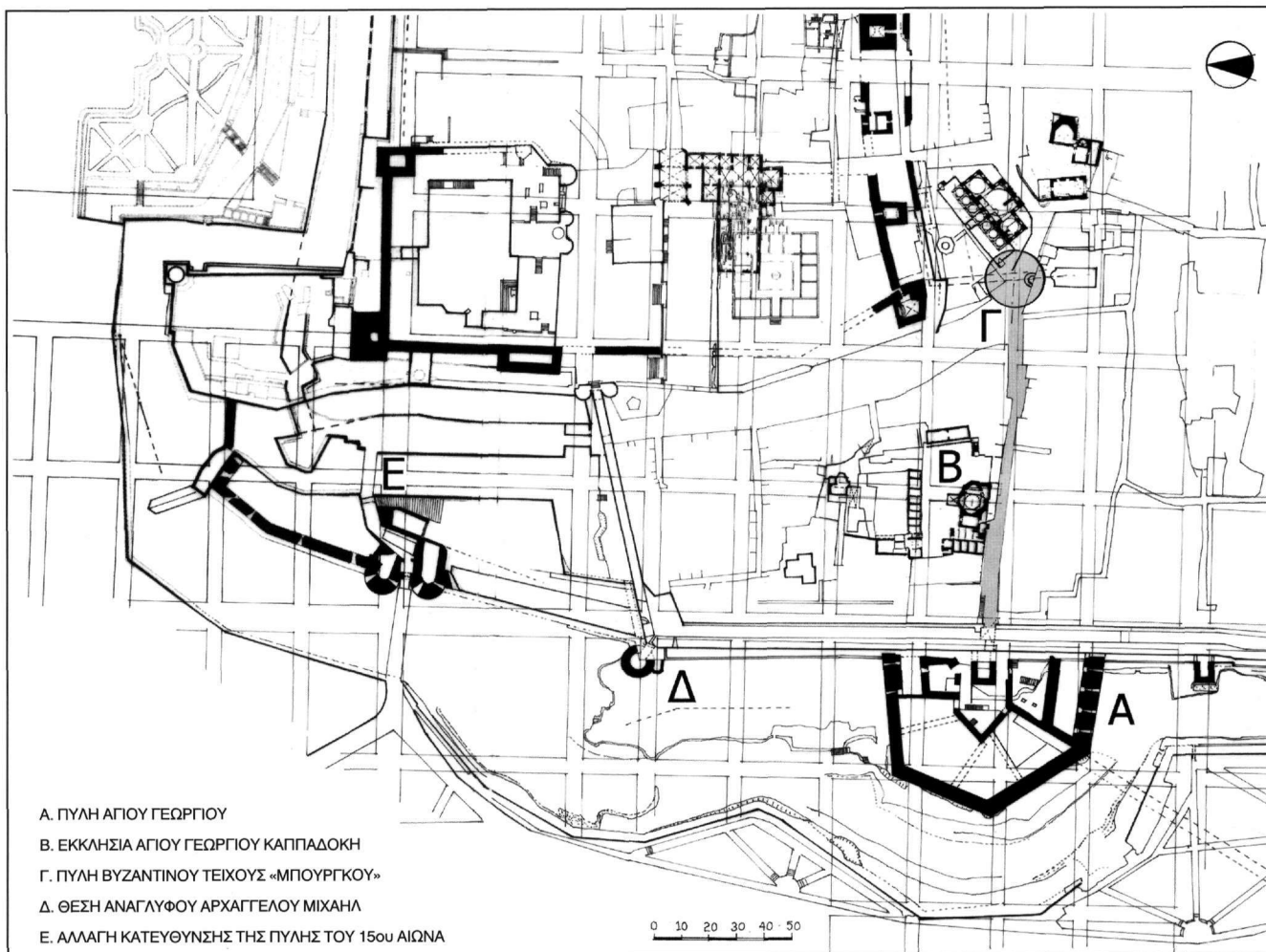
⁵ Μανούσου-Ντέλλα, ό.π., 33, υποσημ. 25.

⁶ A. Luttrell, «Rhodes Town: 1306-1350», *Ρόδος 2.400 χρόνια. Η πόλη της Ρόδου από την ίδρυσή της μέχρι την οθωμανική κατάκτηση. Πρακτικά συνεδρίου*, τ. Β', Αθήνα 2000, 309-314 (στο εξής: *Ρόδος, 2.400 χρόνια*).

⁷ Gabriel, *La cité, 2: Architecture civile et religieuse*, Παρίσι 1921, 202-207.

⁸ Η. Κόλλιας, «Τοπογραφικά προβλήματα της μεσαιωνικής αγοράς της Ρόδου και του νότιου τείχους του Κολλάκιου», *Ιστορία και προβλήματα συντήρησης της μεσαιωνικής πόλης της Ρόδου, Πρακτικά επιστημονικής συνάντησης, Ρόδος, 27-29 Σεπτεμβρίου 1986*, Αθήνα 2000, 309-314.

⁹ Α.-Μ. Κάσδαγλη - Κ. Μανούσου-Ντέλλα, «Νέες έρευνες στην οχύρωση της μεσαιωνικής πύλης του Αγίου Ιωάννη στην πόλη της Ρόδου», *Ρόδος, 2.400 χρόνια*, 327-340.

Εικ. 1. Ρόδος. Τμήμα του τοπογραφικού σχεδίου της μεσαιωνικής πόλης.

τρία επίπεδα, ενώ η πύλη θα σφραγισθεί μετά το 1501. Ο προμαχώνας έχει γίνει αντικείμενο έρευνας μελετητών, όπως οι A. Gabriel¹⁰, G. Gerola¹¹, J. O'Neil¹², R. Santoro¹³ κ.ά. Βέβαια ο Gabriel είναι αυτός που επιχείρησε μια σε βάθος ανάλυση του οχυρού στο μνημειώδες έργο του *La cité de Rhodes* παρουσιάζοντας εξαιρετικά σχέδια αποτύπωσης σε συνδυασμό με μια πρώιμη προσπάθεια γραφικής αποκατάστασης της αρχικής μορφής του. Η έρευνα του Gabriel επεκτάθηκε και στη μελέτη

των πηγών· εκείνος άλλωστε πρώτος παρουσίασε στο ειδικό κεφάλαιο «Τεκμήρια» κάποια σημαντικά έγγραφα του Αρχείου των Ιωαννιτών, που φυλάσσεται στην Εθνική Βιβλιοθήκη της Μάλτας¹⁴.

Θέμα συζήτησης και διατύπωσης, συχνά αντικρουόμενων απόψεων, όσον αφορά το οχύρωμα του Αγίου Γεωργίου, είναι η σχέση του με τους εξελιγμένους προμαχώνες (*bastioni*) του 16ου αιώνα¹⁵, που χαρακτηρίζουν τα οχυρωματικά έργα της καθαυτό εποχής του πυροβο-

¹⁰ Gabriel, *La cité* (υποσημ. 1).

¹¹ G. Gerola, «I monumenti medioevali delle tredici Sporadi», *ASAtene* I (1914), 238-241.

¹² J. O'Neil, «Rhodes and the Origin of the Bastion», *Antiquaries Journal* 34 (1954), σ. 44-54.

¹³ Rodo Santoro, «Giuseppe Gerola e Albert Gabriel sui bastioni di Rodi», *Atti dell'Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti* CXLVII (1988-1989), 29-51.

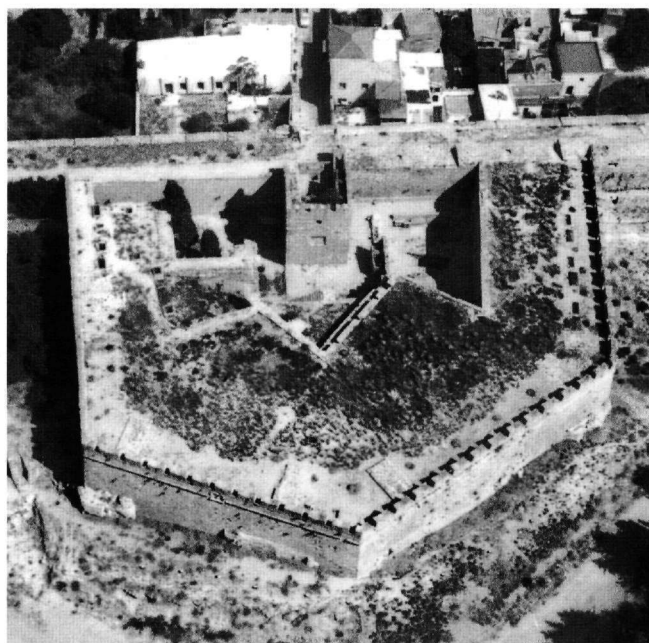
¹⁴ Gabriel, *La cité*, 143.

¹⁵ Pietro Marchesi, *Fortezze Veneziane 1508-1797*, Μιλάνο 1984, 38-60.

λικού στη Δύση. Το ξεκαθάρισμα του ζητήματος αυτού θα οδηγήσει σε συμπεράσματα σχετικά με τη διαδικασία που οδήγησε στη γένεση του bastione αλλά και στη συμβολή στην εξέλιξη αυτή του Pierre d'Aubusson, μεγάλου μαγίστρου του τάγματος των Ιωαννιτών (1476-1503) και homo universalis της Αναγέννησης¹⁶. Ο D'Aubusson, ήδη υπεύθυνος των οχυρωματικών έργων στη Ρόδο από την εποχή του μεγάλου μαγίστρου Degli Orsini (1467-1476), σφράγισε με την παρουσία του το διαρκή μετασχηματισμό τους για περίπου μισό αιώνα¹⁷.

Η σύγχρονη έρευνα όσον αφορά τον προμαχώνα του Αγίου Γεωργίου ξεκίνησε το φθινόπωρο του 1993 όταν, κατά τη διάρκεια εργασιών καθαρισμού-αποψίλωσης, προέκυψε έντονος προβληματισμός σχετικά με φραγμένο τόξο, του οποίου η εσωτερική όψη ήταν ορατή στη νοτιοδυτική γωνία του πρώιμου προμαχώνα (Εικ. 3). Οι αναλογίες στις διαστάσεις, τη μορφή και την κατασκευή του με το εσωτερικό της πύλης του Zacosta στον προμαχώνα του Αγίου Ιωάννη¹⁸ οδήγησαν στη διατύπωση της υπόθεσης ότι επρόκειτο για την εσωτερική πλευρά της πύλης που ο Gabriel υπέθετε ότι βρισκόταν στη βόρεια πλευρά του προπυργίου¹⁹. Διερευνητικές εργασίες που ξεκίνησαν αμέσως οδήγησαν στην αποκάλυψη της εξωτερικής όψης της πύλης, η οποία και αποφράχθηκε²⁰ (Εικ. 4).

Από το 1995 η «Αποκατάσταση του προμαχώνα του Αγίου Γεωργίου» εντάχθηκε στο «Πρόγραμμα αποκατάστασης των ιπποτικών οχυρώσεων της Ρόδου» του Υπουργείου Πολιτισμού²¹ με φορέα υλοποίησης την 4η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων. Η διερεύνηση των κατασκευών, με στόχο τη διάκριση των οικοδομικών φάσεων του σύνθετου οχυρωματικού συμπλέγματος, αποτέλεσε βασικό στοιχείο της αρχιτεκτονικής επέμβασης στο μνημείο. Η αξιοποίηση των συμπερασμάτων

Εικ. 2. Γενική άποψη του προμαχώνα του Αγίου Γεωργίου πριν από την ανασκαφική έρευνα (Φωτογραφικό Αρχείο Αρχαιολογικής Υπηρεσίας - Ν. Κασέρης, 1989).

της έρευνας για τη σωστή διάγνωση των φθορών και την αποκατάσταση του μνημείου, με ισορροπημένη ανάδειξη των ιστορικών του φάσεων, προϋποθέτει διεπιστημονική συνεργασία και τη συγκριτική μελέτη των νέων στοιχείων που προκύπτουν σε σχέση με άλλα τμήματα της οχύρωσης της Ρόδου²². Είναι απαραίτητο στην έρευνα να συνυπολογίζονται οι ιδιαιτερότητες κάθε οχυρώματος, η θέση του σε σχέση με τον ευρύτερο χώρο (οδικούς άξονες, λιμάνια κτλ.) και ο βαθμός εξέλιξής του μέχρι το 1522²³. Είναι βέβαιο πάντως ότι ο προμαχώνας της «γλώσσας» της Ωβέρνης και οι οχυρώσεις

Μαρία Αρακαδάκη, «Το προμαχωνικό σύστημα οχύρωσης του ΙΣΤ'-ΙΗ' αιώνα στην ελληνική βιβλιογραφία. Προβλήματα ορισμών και ορολογίας», *ΕΕΠΣΑΠΘ II'* (Θεσσαλονίκη 1995), 43-115.

¹⁶ Père Dominique Bouhours, *Pierre d'Aubusson. Ο μεγάλος μάγιστρος της Ρόδου*, Αθήνα 1996.

¹⁷ Η. Κόλλιας, «Τα κάστρα των Ιωαννιτών ιπποτών στα Δωδεκάνησα», *Ενετοί και Ιωαννίτες ιππότες. Δίκτυα οχυρωματικής αρχιτεκτονικής* (Archimed), Αθήνα 2001, 165-179. Δ. Ποζιόπουλος, «Η μεταβατική μορφή των μεσαιωνικών οχυρώσεων της Ρόδου προς αντιμετώπιση των πυροβόλων όπλων», *Αναστήλωση - Συντήρηση - Προστασία μνημείων και συνόλων*, τ. Α, Αθήνα 1984, 177-200.

¹⁸ Κάσδαγλη - Μανούσου-Ντέλλα, ό.π. (υποσημ. 9).

¹⁹ Gabriel, *La cité*, 35, εικ. 9, 10.

²⁰ *ΑΔ* 49 (1994), *Χρονικά*, 807, 815-50 (1995), 823-824.

²¹ Το έργο χρηματοδοτήθηκε κατά 75% από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Β' ΚΠΣ, ΠΕΠ Νοτίου Αιγαίου).

²² Α.-Μ. Κάσδαγλη - Κ. Μανούσου-Ντέλλα, «Ο προμαχώνας του Αγίου Γεωργίου στις οχυρώσεις της Ρόδου», *Δέκατο Ένατο Συμπόσιο ΧΑΕ*, Αθήνα 1999, 68-69. Πρέπει να σημειωθεί ότι τα αποτελέσματα της έρευνας ανασκευάζουν ριζικά τις θεωρίες του Α. Gabriel (βλ. υποσημ. 1) σχετικά με την εξέλιξη του προμαχώνα.

²³ Κ. Μανούσου-Ντέλλα, «Η πρώιμη μεσαιωνική οχύρωση της πόλης της Ρόδου», *15 χρόνια έργων αποκατάστασης στη μεσαιωνική πόλη της Ρόδου, Πρακτικά συνεδρίου*, Ρόδος 2001, 331-340, πίν. 288-304.

Εικ. 3. Άποψη του εσωτερικού της πύλης του παλαιού προμαχώνα πριν από τη διάνοιξή της.

στα δυτικά του παλατιού του Μεγάλου Μαγίστρου είναι από τα πιο εξελιγμένα τμήματα της οχύρωσης, όπου μεγάλα εργοτάξια ήταν ενεργά μέχρι την εκδήλωση της πολιορκίας²⁴ και ίσως και κατά τη διάρκειά της. Ο προμαχώνας του Αγίου Γεωργίου είναι το τρίτο χαρακτηριστικό σημείο της οχύρωσης της Ρόδου όπου

εφαρμόζεται η παραπάνω μεθοδολογία, μετά την επιτυχημένη εμπειρία από τις μελέτες επέμβασης στους προμαχώνες του Αγίου Ιωάννη²⁵ και του Αγίου Αθανασίου²⁶. Στόχος, σε πρώτη φάση, ήταν να τεθούν τα βασικά ερωτήματα και να συσχετισθούν σε σχέδια τα νέα στοιχεία. Η έρευνα δεν έχει ακόμη ολοκληρωθεί.

Ο προμαχώνας του Αγίου Γεωργίου, ένα τόσο σύνθετο οχυρωματικό έργο, είναι προϊόν μιας ιδιαίτερα ταρχώδους εποχής μετασχηματισμού της οχύρωσης, που διήρκεσε περίπου ογδόντα χρόνια²⁷. Θα αναλυθεί σύμφωνα με τα νέα δεδομένα, αφού εξετασθεί πρώτα η σχέση του με την ευρύτερη περιοχή. Ως προς την ένταξη του στην οχύρωση, αλλά και γενικότερα την πολεοδομική χάραξη της «στρατιωτικής» πόλης της Ρόδου, πρέπει να τονιστεί ότι:

1. Σε σχέση με το ρυμοτομικό της ελληνιστικής –«ιπποδάμειας»– πόλης, ο κεντρικός πύργος του Αγίου Γεωργίου και η πύλη της πόλης πίσω από αυτόν συμπίπτουν με τη διασταύρωση δύο κύριων αξόνων του αρχαίου πολεοδομικού ιστού, την «πλατεία» οδό Ρ39 με κατεύθυνση Β.-Ν., επί της οποίας εδράζεται το κυρίως τείχος, και μία κάθετη σε αυτή (Ρ8), η οποία υπήρξε η βάση της χάραξης του νότιου σκέλους της οχύρωσης του πρωτοβυζαντινού φρουρίου (Κολλάκιου) της μεσαιωνικής πόλης²⁸ (Εικ. 1). Πάνω σε αυτό τον άξονα προφανώς ανοιγόταν και η πύλη της βυζαντινής οχύρωσης της «κάτω πόλης» που προαναφέρθηκε (Εικ. 1Γ), ενώ η προέκτασή του κατά πάσα πιθανότητα οδηγούσε, τουλάχιστον από τα μέσα του 14ου αιώνα²⁹, στην εκκλησία του Αγίου Στεφάνου³⁰, στο ύψωμα της αρχαίας ροδιακής ακρόπολης, που είναι γνωστό ως λόφος του Αγίου Στεφάνου (Μόντε Σμιθ).

2. Στην πύλη του Αγίου Γεωργίου φαίνεται ότι κατέληγε και ο αρχαίος οδικός άξονας που οδηγούσε προς την πόλη της Ρόδου από την ύπαιθρο της δυτικής πλευράς του νησιού. Ο άξονας αυτός, γνωστός κατά το 19ο και τον 20ό αιώνα ως «Μακρύ Στενό»³¹, παρέκαμπτε το ορεινό

²⁴ G. Bosio, *Dell'istoria della Sacra Religione et illustrissima Militia di S. Giovanni Gerosolimitano* (β' έκδ.), Ρώμη 1629, τ. ΙΙ, 629-632.

²⁵ Κάσδαγλη - Μανούσου-Ντέλλα, ό.π. (υποσημ. 9).

²⁶ Βλ. την αδημοσίευτη μελέτη της Κ. Μανούσου-Ντέλλα, «Σχέδιο προστασίας-διαμόρφωσης, ανάδειξης του μνημειακού συνόλου των οχυρώσεων της πόλης της Ρόδου», Ρόδος 2000, 117-120, εικ. 44 και 102, σχέδ. 61. Μανούσου-Ντέλλα, ό.π. (υποσημ. 23).

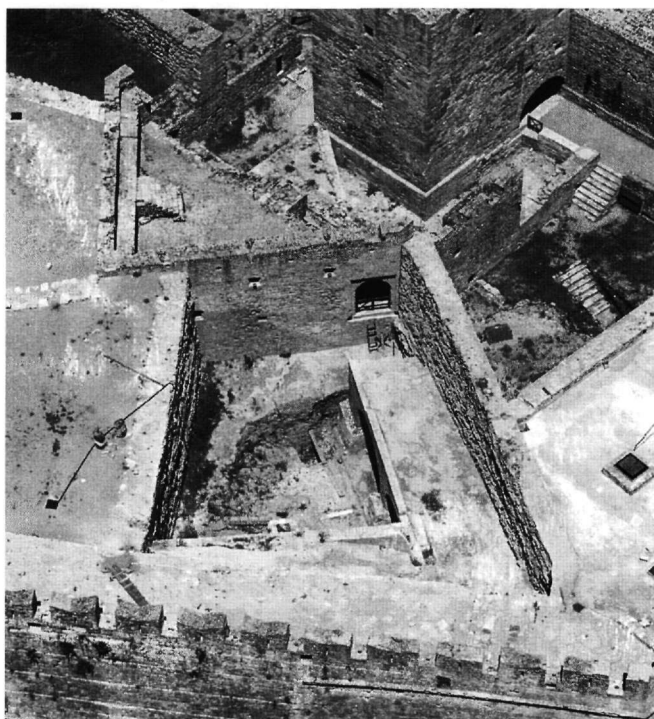
²⁷ Η. Κόλλιας, «Εισαγωγή» στο *Μεσαιωνική πόλη Ρόδου. Έργα αποκατάστασης (1985-2000)*, Ρόδος 2001, 10-17.

²⁸ Μανούσου-Ντέλλα, ό.π. (υποσημ. 2), 30.

²⁹ A. Luttrell, *The Town of Rhodes: 1306-1356*, Ρόδος 2003, 131.

³⁰ C. Rottiers, *Description de monuments de Rhodes*, Βρυξέλλες 1830, 340. Καταγράφεται επιγραφή χρονολογημένη στις 15 Δεκεμβρίου 1352.

³¹ Σημερινή οδός Μιχ. Πετρίδη. Χρ. Παπαχριστοδούλου, *Τοπωνυμικό της Ρόδου*, Ρόδος 1996², 126. R. U. Inglieri, *Carta archeologica dell'isola di Rodi*, Φλωρεντία 1936, 20. Χρ. Καρούζος, *Ρόδος*, Αθήνα 1973, 92.

Εικ. 4. Το ανεσκαμμένο τμήμα του προμαχώνα (Φωτογραφικό Αρχείο Αρχαιολογικής Υπηρεσίας - Ν. Κασέρης, 2000).

έξαγμα της ακρόπολης (λόφος Αγίου Στεφάνου) και, διασχίζοντας την αρχαία νεκρόπολη, διαπερνούσε πύλη του ελληνιστικού τείχους³², παρακολουθούσε οδό του ιπποδάμειου ρυμοτομικού συστήματος με κατεύθυνση Β.-Ν. (την «πλατεία» οδό Ρ27) και, καμπτόμενος ανατολικά, οδηγούσε στην πύλη του Αγίου Γεωργίου³³. Διαμέσου της πύλης γινόταν η τροφοδοσία της μεσαιωνικής αγοράς κυρίως με αγροτικά προϊόντα της υπαίθρου.

3. Η θέση της πύλης κάτω από τα υψώματα που καταλήγουν στην αρχαία ακρόπολη την καθιστούσε ιδιαίτερα ευπρόσβλητη στο πυροβολικό που χρησιμοποίησαν οι Οθωμανοί στην πολιορκία του 1480. Αυτό οδήγησε στην ενίσχυσή της με ιδιαίτερη φροντίδα μετά το 1496, οπότε ξεκίνησε η κατασκευή του εξωτερικού οχυρού από τον D'Aubusson, αλλά κυρίως το 1520, όταν αποφασίστηκε η

πλήρης μετασκευή του σύμφωνα με σχέδια του Basilio dalla Scuola³⁴, σε συνδυασμό με την οριστική κατάργηση της πύλης. Η πρόσβαση από την υπαίθρο μεταφέρθηκε στη γειτονική πύλη D'Amboise, γνωστή ως πύλη του «Πρωτομαστόρου», που εξυπηρετούσε και το βόρειο άκρο της Ρόδου (Εικ. 1.Ε). Η τελευταία απέκτησε έτσι ιδιαίτερη σημασία για το βορειοδυτικό τμήμα της τεχνησμένης πόλης, την οποία διατηρεί έως σήμερα³⁵.

Με δεδομένα λοιπόν τα παραπάνω, μπορούμε να προχωρήσουμε στην ανάλυση των οχυρωματικών κατασκευών, από τις νεότερες προς τις παλαιότερες.

Είναι σαφές ότι η χάραξη του ύστερου τετράπλευρου προμαχώνα, ο οποίος αναφέρεται από τον Bosio και τα έγγραφα των Ιωαννιτών ως baluardo-boulevard και όχι bastione, οφείλεται στο μεγάλο μάγιστρο D'Aubusson. Θυρεοί του διατηρούνται στη νότια και τη βορειοδυτική πλευρά του οχυρού, ενώ στο κέντρο της νοτιοδυτικής υπάρχει μεγάλο ρήγμα συμπληρωμένο σε μετέπειτα φάση, σύγχρονη με την κατασκευή των σημερινών επάλξεων (Εικ. 12.Π). Είναι αξιοσημείωτο ότι στη βόρεια πλευρά του βρίσκεται ο θυρεός του μεγάλου μαγίστρου Philippe Villiers de l'Isle-Adam (1521-1522), τοποθετημένος σε αντίστοιχη θέση με εκείνους του D'Aubusson. Το γεγονός εξάλλου ότι το κλειστό πυροβολείο σε δύο επίπεδα που βρίσκεται στη νότια, κάθετη στο κυρίως τείχος, πλευρά του (Εικ. 5) έχει χαρακτηριστικής μορφής κανονιοθυρίδες, διαφορετικές από αυτές της βόρειας πλευράς με το οικόσημο του Villiers de l'Isle-Adam, καθιστά αμφίβολη την περάτωση του προμαχώνα στη διάρκεια της μαγιστρίας του D'Aubusson. Είναι πιθανόν οι μετατροπές του Villiers de l'Isle-Adam ή και άλλων μεταγενέστερων του D'Aubusson μαγίστρων, π.χ. του Del Carretto, να έγιναν κατά την εξέλιξη του έργου, αν λάβουμε υπόψη την κλίμακά του και το χρονικό διάστημα που απαιτήθηκε για να ολοκληρωθεί (Εικ. 6).

Το Δεκέμβριο του 1996, κατά τη διάρκεια εκσκαφών για την κατασκευή αποχετευτικού αγωγού ομβρίων στον πυθμένα της τάφρου από την 4η Εφορεία³⁶, αποκαλύφθηκε η βάση τόξου γέφυρας (Εικ. 6.Π) που οδηγούσε σε πύλη του προμαχώνα του D'Aubusson. Η

³² Μελίνα Φιλήμονος-Τσοποτού, *Ρόδος Ι, Η ελληνιστική οχύρωση της Ρόδου*, Αθήνα 2004, σχέδ. Ι.

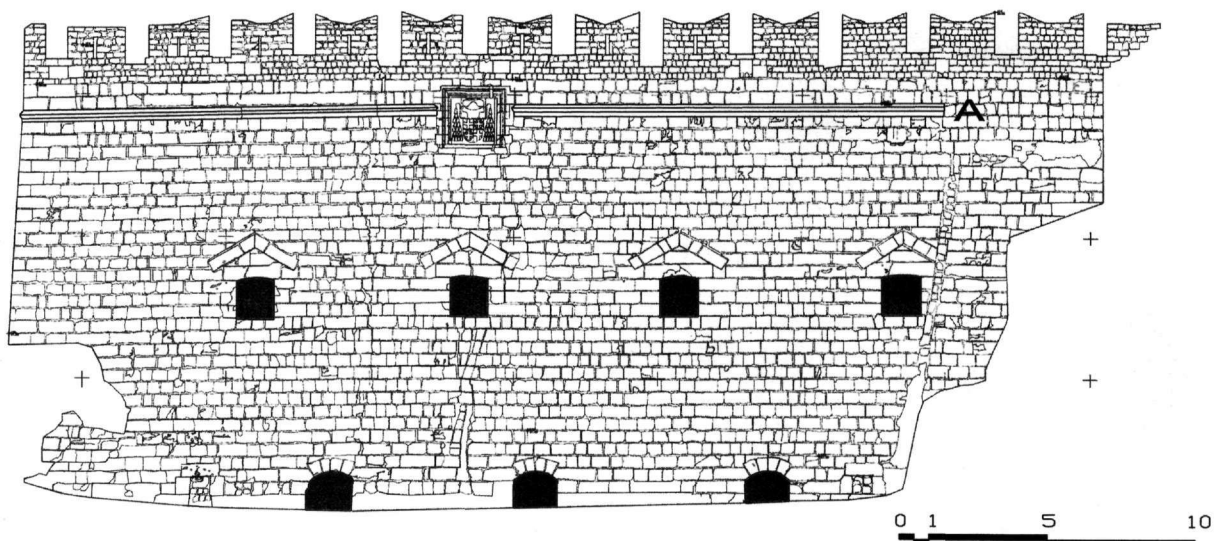
³³ Μανούσου-Ντέλλα, ό.π. (υποσημ. 2), 33, εικ. 1.

³⁴ G. Gerola, *L'opera de Basilio dalla Scuola per le fortificazioni di Rodi*, Βενετία 1915. Ο ίδιος, *Il contributo dell'Italia alle opere d'arte militare*

rodiesi, Βενετία 1930.

³⁵ Μανούσου-Ντέλλα, ό.π. (υποσημ. 2).

³⁶ Την ανασκαφική έρευνα επέβλεψε ο αρχαιολόγος Σ. Ευαγγελινίδης, ο οποίος τήρησε και το ημερολόγιο ανασκαφής.

Εικ. 5. Η νότια όψη του προμαχώνα του Αγίου Γεωργίου (φωτογραμμετρική αποτύπωση - Αρχείο Γραφείου Προγραμματικής Σύμβασης ΥΠΠΟ-ΤΑΠ-Δήμου Ροδίων).

κατασκευή πυροβολείου σε δύο επίπεδα στη νότια πλευρά του οχυρού, όπως και η θέση της γέφυρας που διέσχισε την εξωτερική τάφρο, αποτελούν διάταξη ανάλογη με αυτή του σύγχρονου του προμαχώνα της «γλώσσας» Αγγλίας³⁷. Άλλωστε, σύμφωνα με τον Bosio, το 1501 ο μεγάλος μάγιστρος D'Aubusson πήρε κάποια μέτρα για τη διοίκηση και την άμυνα της πόλης πριν φύγει σε ταξίδι. Ανάμεσα σε άλλα «τοποθέτησε φρουρά στην πύλη του Αγίου Γεωργίου».

Οι κανονιοθυρίδες στη χαμηλότερη αίθουσα-πυροβολείο της βόρειας πλευράς σήμερα είναι κάτω από το έδαφος. Ανασκαφική έρευνα στο σημείο αυτό αποκάλυψε αρχή τάφρου πλάτους περίπου 12 μ., λαξευτή στο φυσικό βράχο, η οποία όμως διακόπεται γύρω στα 10 μ. βορειότερα (Εικ. 7.Τ). Το γεγονός αυτό, σε συνδυασμό με τη διατήρηση ενός χαρακτηριστικού βραχώδους εξάρματος με αρχαία λαξεύματα-συστήματα υδρευτικών στοών και πηγαδιών, αλλά και μεσαιωνική λατόμευση στα βόρεια του προμαχώνα, επιτρέπει να υποθέσουμε ότι, σε ένα πρώτο στάδιο, γύρω στο τέλος του 15ου αιώνα, υπήρχε αβεβαιότητα σχετικά με τη μορφή των οχυρωματικών κατασκευών που προγραμματιζό-

το τάγμα των Ιωαννιτών στη βορειοδυτική, την ευπρόσβλητη πλευρά της πόλης. Είναι πιθανό ότι σχεδίαζαν την κατασκευή προχώματος στα βόρεια του προμαχώνα, μετά την κατάργηση του γωνιακού πύργου στα δυτικά της πύλης του Αγίου Αντωνίου, που ενδεχομένως ήταν αφιερωμένος στον Αρχάγγελο Μιχαήλ³⁸ (Εικ. 1.Δ και Εικ. 8). Ο ημικυλινδρικός αυτός πύργος, πιθανότατα πανομοιότυπος με τον πύργο της Παναγίας, αποδίδεται στην οικοδομική φάση επέκτασης της οχύρωσης από το μεγάλο μάγιστρο De Lastic το 15ο αιώνα, πολύ πριν από την ολοκλήρωση των οχυρωμάτων της πύλης D'Amboise³⁹. Την υπόθεση αυτή ενισχύει και η ύπαρξη της απαραίτητης για ανέγερση προχώματος ευρυχωρίας κατά το σχεδιασμό της τάφρου στον τομέα της «γλώσσας» της Γερμανίας.

Η παλαιότερη γραπτή αναφορά στον προμαχώνα της «γλώσσας» της Ωβέρνης είναι η περιγραφή του Arnold von Harff⁴⁰, περιηγητή που επισκέφθηκε τη Ρόδο το έτος 1496 ή την προηγούμενη χρονιά. Στο κείμενό του αναφέρεται ότι «...κι αυτόν τον καιρό κτιζόταν ακόμα ένας μεγάλος προμαχώνας στο τείχος της θέσης της Ωβέρνης, που μέτρησα ο ίδιος και ήταν 400 πόδια μακρής⁴¹ και 50

³⁷ Gabriel, *La cité*, 44-47.

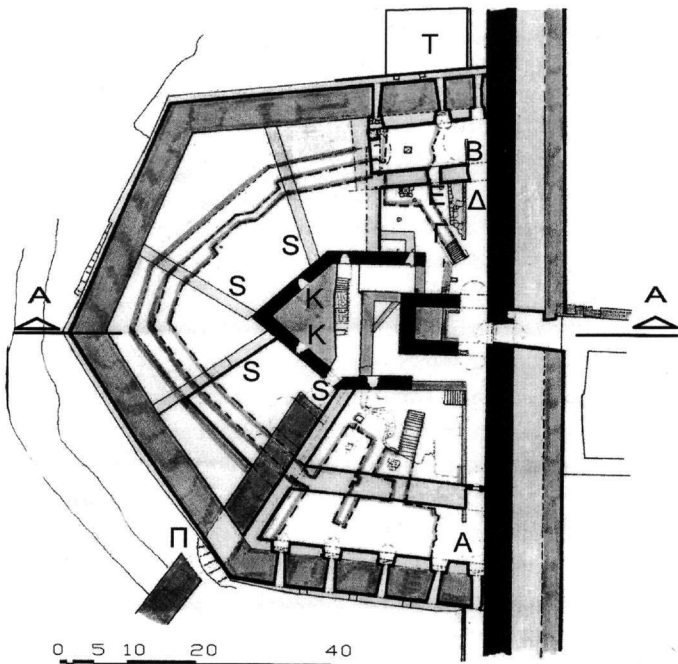
³⁸ Ο.π., 26, σημ. 9 και 95. Κ. Μανούσου-Ντέλλα - Πώργος Ντέλλας, «Η οικοδομική εξέλιξη του παλατιού του Μεγάλου Μαγίστρου της Ρόδου», *Χάρις Χαιρέ. Τιμητική έκδοση στη μνήμη της Χ. Κά-*

ντζια, Αθήνα 2004, τ. Β', 237-264.

³⁹ Gabriel, *La cité*, 31-34.

⁴⁰ Ο.π., 36, σημ. 4.

⁴¹ Το μήκος ποδός ισοδυναμούσε με 33 εκ. περίπου.

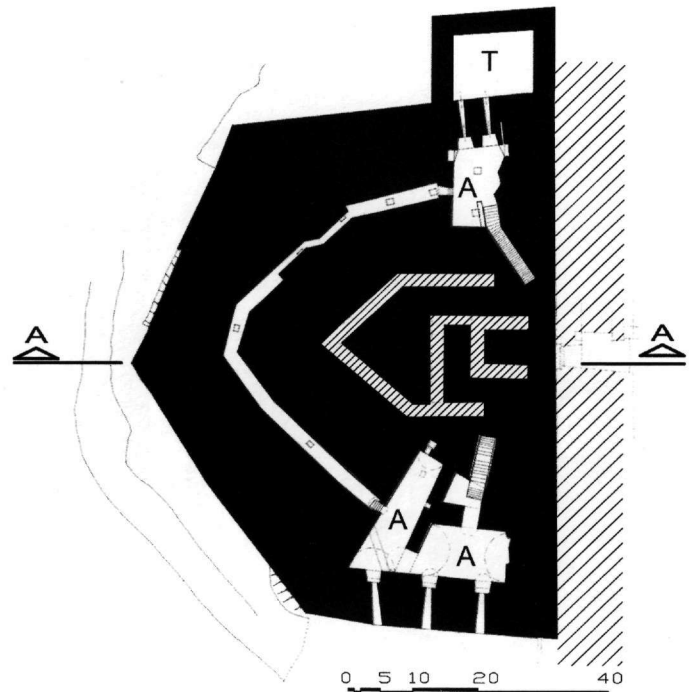
Εικ. 6. Κάτοψη της γενικής διάταξης του προμαχώνα του Αγίου Γεωργίου.

παχύς και είχε τρία θολωτά κτίσματα και ένα άλλο ολόκληρο μέσα στην τάφρο». Η περιγραφή αυτή προφανώς αναφέρεται στις θολωτές αίθουσες του χαμηλότερου επιπέδου (Εικ. 7.Α), δύο στα νότια και μία στα βόρεια, και στον ανθυπόνομο (αντιμύνα) που κατασκευάστηκε στα όρια της τάφρου του οχυρού των μέσων του 15ου αιώνα με λατόμηση του φυσικού βράχου.

Στη φάση αυτή του τέλους του 15ου αιώνα η πλατφόρμα του προμαχώνα πρέπει να είχε πλάτος γύρω στα 12,50 μ. Χρησιμοποιούσε ως εσωτερικό ανάλημμα το αντίκρημνο (contrascarpa) της παλαιότερης τάφρου και προστατευόταν από ένα τετράπλευρο εξωτερικό τείχος πάχους 5 μ. (Εικ. 6). Η άνω στάθμη του προμαχώνα της φάσης αυτής προσδιορίζεται από την ενισχυμένη ζώνη του cordone, γύρω στο 1 μ. χαμηλότερα από τη σημερινή, και πρέπει να προστατευόταν από παραπέτο ύψους περίπου 2 μ. με τετράγωνα κανονιοθυρίδες ανά κανο-

⁴² Αυτό αποδεικνύεται και από την άνω στάθμη των ακτινωτών αναλημματικών τοίχων (speroni) του επιχώματος (terre-plein) των αρχών του 16ου αιώνα (Εικ. 6.Σ).

⁴³ Η διάταξη αυτή, τουλάχιστον ως προς το νότιο τμήμα του προ-

Εικ. 7. Κάτοψη των υπόγειων αιθουσών στον προμαχώνα του Αγίου Γεωργίου.

νικά διαστήματα, κατ' αναλογία με άλλα οχυρώματα της εποχής του D'Aubusson, όπως είναι η αρχική φάση στο πρόχωμα της «γλώσσας» της Ισπανίας και στον προμαχώνα του Αγίου Αθανασίου. Αυτό σημαίνει ότι στη σημερινή μορφή του, μετά την επέμβαση κατά τη διάρκεια της Τουρκοκρατίας, υπερυψώθηκε τόσο το επίπεδο της πλατφόρμας όσο και το επίπεδο των επάλξεων τουλάχιστον κατά 1 μ.⁴² (Εικ. 9.Ι).

Σε αυτή τη φάση οι κάθετες προς το κυρίως τείχος πλευρές του προμαχώνα, που πρέπει να αποτελούνταν, στη στάθμη κυκλοφορίας της πύλης του D'Aubusson, από συμπαγή περιμετρικό τοίχο πάχους 5 μ. με παραπέτο και περιδρόμο στην άνω στάθμη του⁴³, μάλλον δεν ενώνονταν με το κυρίως τείχος⁴⁴. Την άποψη αυτή ενισχύει και το γεγονός ότι το περιμετρικό cordone διακόπτεται σε κάποια απόσταση από το κυρίως τείχος και στις δύο πλευρές του προμαχώνα, ενώ θεωρείται απί-

μαχώνα, παρουσιάζει σαφείς αναλογίες με το πυροβολείο του D'Aubusson στην πύλη του προμαχώνα του Αγίου Αθανασίου (ή της «γλώσσας» της Αγγλίας).

⁴⁴ O'Neil, ό.π. (υποσημ. 12), 50-51.

Εικ. 8. Ανάγλυφη πλάκα με τον αρχάγγελο Μιχαήλ ενσωματωμένη στο τείχος στην περιοχή του παλαιού πύργου.

θανο να κατέρρευσαν τα σημεία αυτά κατά την πολιορκία του 1522⁴⁵ (Εικ. 5.A).

Είναι λοιπόν σαφές ότι οι εργασίες που αποδίδονται στο μεγάλο μάγιστρο Villiers de l' Isle-Adam, σύμφωνα με σχέδια του Basilio dalla Scuola⁴⁶ που ήρθε στη Ρόδο το 1520, αφορούν:

1. Την κατάχωση της εσωτερικής τάφρου του 15ου αιώνα και την κατάργηση της εξωτερικής πύλης του προμαχώνα του D'Aubusson. Προσεκτική παρατήρηση της τοιχοποιίας στην εξωτερική όψη της νοτιοδυτικής πλευράς του προμαχώνα, στη θέση που πρέπει να ήταν ανοιγ-

μένη η πύλη, μας επιτρέπει να διακρίνουμε τα ίχνη της επιμελημένης επέμβασης αυτής της εποχής (Εικ. 6.Π).

2. Το σφράγισμα της πύλης του πρώιμου προμαχώνα που χρησιμοποιείται πλέον ως εσωτερικό ανάλημμα της πλατφόρμας του νέου οχυρού. Η νέα κατασκευή αναπτύσσεται γύρω του με την προσθήκη διαδοχικών τραπεζίων επιχώματος, τα οποία συγκρατούν ισχυροί αναλημματικοί μεσότοιχοι από αργολιθοδομή με εξαιρετικά ισχυρό ασβεστοκονίαμα⁴⁷ (Εικ. 4 και 6.S).

3. Την κατασκευή της νότιας μεγάλης αίθουσας-πυροβολείου της άνω στάθμης, που αχρήστευσε στην ουσία τις κανονιοθυρίδες (embrasures) του παραπέτου στο κυρίως τείχος (cortina), στα νότια του κεντρικού πύργου του Fluvian. Οι συγκεκριμένες κανονιοθυρίδες αποδίδονται στο μεγάλο μάγιστρο Del Carretto και μία από αυτές πλαγιοκάλυπτε το εσωτερικό της πύλης του προμαχώνα του 15ου αιώνα (Εικ. 6.A και Εικ. 11.Δ και Κ).

Απροσδιόριστη παραμένει, σε αυτή τη φάση της έρευνας, η ακριβής χρονολόγηση της βόρειας αίθουσας-πυροβολείου της άνω στάθμης (Εικ. 6.B). Δεν είναι δε βέβαιο αν ολοκληρώθηκε ποτέ η κατασκευή του ημικυλινδρικού της θόλου, η χάραξη του οποίου διαγράφεται στην εξωτερική όψη του κυρίως τείχους στα βόρεια του κεντρικού πύργου του Fluvian. Στο μέσον της νότιας πλευράς της θολωτής αυτής αίθουσας αποκαλύφθηκε φραγμένο θύρωμα (Εικ. 6.E), ενώ η τοιχοποιία του νότιου τοίχου της είναι εξαιρετικά προσεγμένη λαξευτή λιθοδομή που διαφέρει από την αντίστοιχη της απέναντι νότιας αίθουσας και θυμίζει έντονα την τελειότητα των κατασκευών της εποχής του μεγάλου μάγιστρου Del Carretto, π.χ. στον προμαχώνα της «γλώσσας» της Ιταλίας⁴⁸.

Εξετάζοντας βαθύτερα το εσωτερικό του οχυρωματικού συμπλέγματος, διαπιστώνουμε ότι διατηρείται σχεδόν ανέπαφο το πρώιμο πεντάπλευρο προπύργιο που προστάτευε τον κεντρικό πύργο (Εικ. 11.B). Αυτό το ιδιαίτερο είδος πρώιμου οχυρώματος, χαρακτηριστικά διατηρείται στον πυρήνα τριών από τους μεγάλους προμαχώνες της χερσαίας οχύρωσης της Ρόδου, γεγονός που επισήμανε ήδη ο μελετητής O'Neil το 1954⁴⁹.

⁴⁵ Η προέκταση των πλευρών του οχυρού, ώστε να εφάπτονται στο κυρίως τείχος, οφείλεται πιθανότατα σε μεταγενέστερη του D'Aubusson επέμβαση.

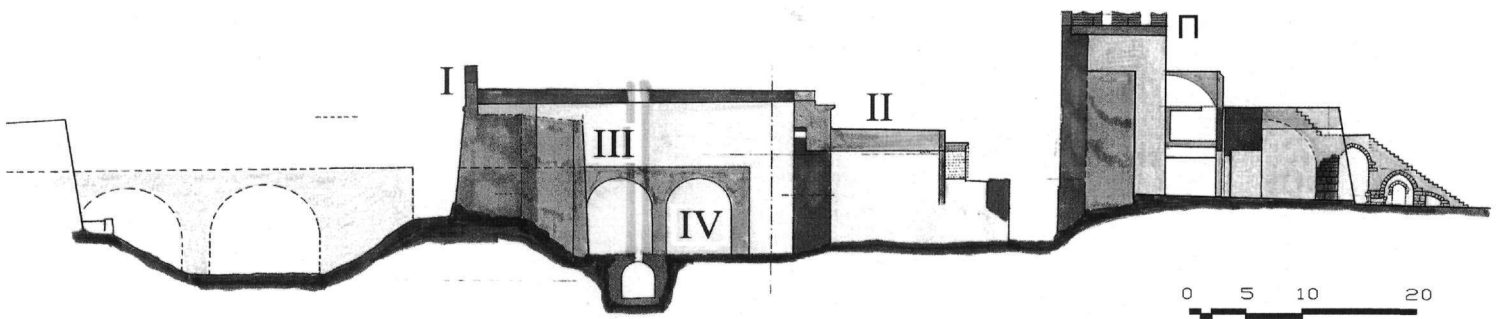
⁴⁶ Gerola, ό.π. (υποσημ. 34).

⁴⁷ Η μελέτη του τρόπου κατασκευής των αναλημμάτων κατέστη δυνατή κατά τις εργασίες αποχωμάτωσης του νοτιοδυτικού τρα-

πέξιου της επιχωμάτωσης κατά την αποκάλυψη της εξωτερικής όψης του παλαιού προμαχώνα και της πύλης του, βλ. και ΑΔ 49 (υποσημ. 20), 815 και ΑΔ 50, 824.

⁴⁸ Gabriel, *La cité*, 55-57.

⁴⁹ O'Neil, ό.π. (υποσημ. 12).

Εικ. 9. Σχηματική τομή ΑΑ του προμαχώνα του Αγίου Γεωργίου.

Η ανασκαφική έρευνα στον προμαχώνα του Αγίου Γεωργίου⁵⁰ πρόσφατα αποκάλυψε το πιο πρώιμο, ίσως και πιο σύνθετο προπύργιο (Εικ. 10) που, βάσει των στοιχείων που προκύπτουν, αποδίδεται στην εποχή των μεγάλων μαγίστρων A. Fluvian ή J. de Lastic (1421-1454), τουλάχιστον ως προς την αρχική οικοδομική του φάση. Ο αρχικός προορισμός του, αντίθετα με την άποψη του O'Neil⁵¹, ήταν να καλύπτει το πέρασμα της πύλης σε δύο διαδοχικά στάδια, ως ενισχυμένο προτείχισμα με περιδρομο και επάλξεις. Η χρήση του προηγείται της εποχής του πυροβολικού, αφού αρχικά δεν ήταν εφοδιασμένο με κανονιοθυρίδες και πλατφόρμα για πυροβόλα όπλα (Εικ. 11.Β). Η μεταγενέστερη προσθήκη τεσσάρων κανονιοθυρίδων (μία σε κάθε πλευρά) (Εικ. 6.Κ και Εικ. 10) είναι σύγχρονη με την κατάργηση των επάλξεων στην πίσω του πλευρά⁵² (Εικ. 11.Β, Ε). Αργότερα, το σε σχήμα σπιρουνοῦ μέτωπό του επιχώθηκε μέχρι τη στάθμη του αρχικού περιδρόμου και υπερυψώθηκε (Εικ. 9.Π). Η ριζική τροποποίηση και αυτού του οχυρωματικού στοιχείου, κατά την εξέλιξη των οχυρώσεων στο δεύτερο μισό του 15ου αιώνα⁵³, πιθανώς πρέπει να αποδοθεί στην εποχή των μεγάλων μαγίστρων Zacosta (1461-1467) ή Degli Orsini (1467-1476), όταν ο D'Aubusson ήταν υπεύθυνος για τα οχυρωματικά έργα.

Στη φάση αυτή αποδίδονται:

1. Η ένωση του αρχικά ανοικτού προς το προτείχισμα (ouvert à la gorge) πύργου του Fluvian με το κυρίως τείχος, μέσω της κατασκευής πυροβολείου σε δύο επίπεδα (Εικ. 9.Π).
 2. Η υπερύψωση του μετώπου του πεντάπλευρου προπυργίου με την προσθήκη πλατφόρμας πυροβολικού και κανονιοθυρίδων, που το μετέτρεψε σε προμαχώνα (Εικ. 9.Π).
 3. Η κατασκευή του αντικρήμονου της τάφρου και η αντίστοιχη υπερύψωση του οχυρωματικού αναχώματος (glacis) απέναντι από την οχύρωση (Εικ. 9.ΠΙ).
 4. Η διάνοξη νέας πύλης και η κατασκευή της λίθινης γέφυρας που πρόσφατα αποκαλύφθηκε⁵⁴ (Εικ. 9.ΙV). Η επέμβαση αυτή πιθανότατα σχετίζεται με την υπερύψωση της στάθμης όλων των οχυρωματικών στοιχείων και με τη χάραξη ή και τη διεύρυνση της αρχικής τάφρου του οχυρωματικού περιβόλου.
- Η πρώτη πύλη του πεντάπλευρου προπυργίου πρέπει να αναζητηθεί στην ίδια θέση με τη μεταγενέστερη ή σε άλλη πάνω στον άξονα της αρχικής πορείας εισόδου από το Μακρύ Στενό⁵⁵. Ο εντοπισμός της είναι δύσκολος, εξαιτίας της τεράστιας επίχωσης, αλλά και της προσθήκης των ογκωδών αναλημματικών τοίχων που

⁵⁰ ΑΔ 50 (υποσημ. 20), 824.

⁵¹ O'Neil, ό.π. (υποσημ. 12), 47.

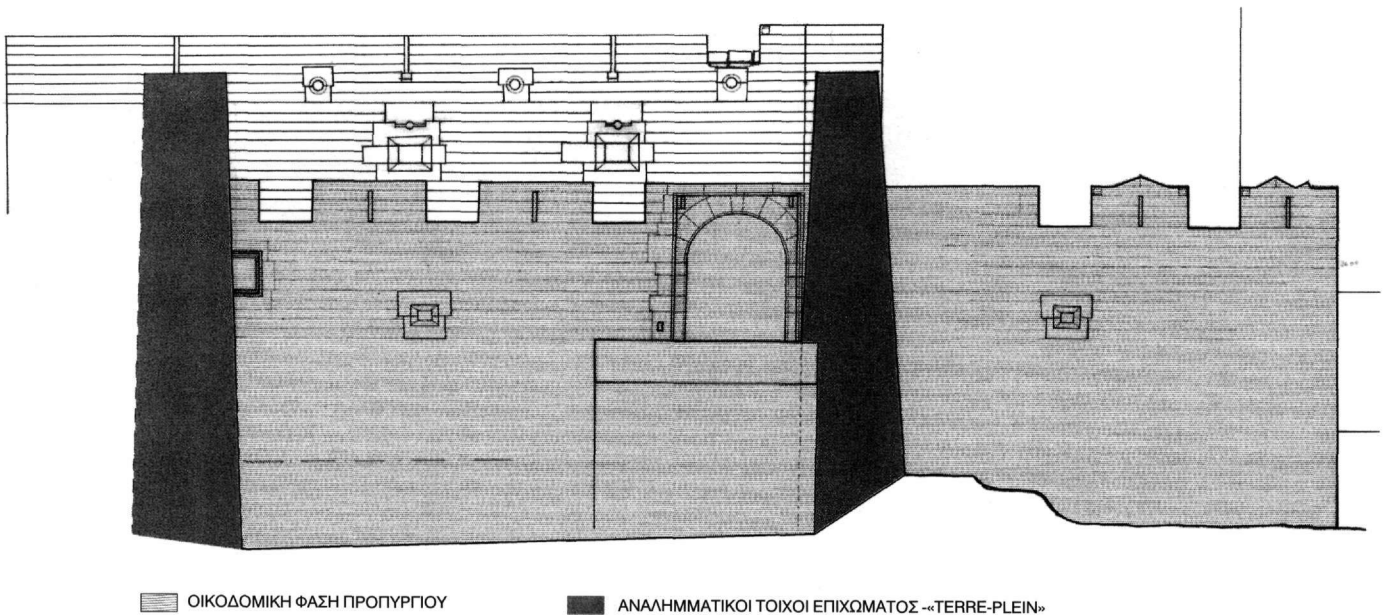
⁵² Αυτό τεκμηριώνεται από τη θέση της νότιας κανονιοθυρίδας σε σχέση με τη γωνία του τοίχου της πρώιμης ενίσχυσης της πύλης (Εικ. 11.Γ).

⁵³ Κάσδαγλη - Μανούσου-Ντέλλα, ό.π. (υποσημ. 9), 328.

⁵⁴ Η γέφυρα αποκαλύφθηκε άθικτη στο εσωτερικό της αργιλώδους επίχωσης (terre-plein) που αφαιρέθηκε κατά τη διερεύνηση της παλαιάς πύλης του προμαχώνα, βλ. και ΑΔ 50 (υποσημ. 20), 824. Αξιοσημείωτο είναι ότι διατηρείται τμήμα του καταστρώμα-

τος της γέφυρας, όπως ήταν πριν από την κατάχωσή της κατά την εφαρμογή του σχεδίου του Basilio dalla Scuola το πρώτο τέταρτο του 16ου αιώνα. Το κατάστρωμα είναι βοτσαλωτό («χοχλάκι»), πανομοιότυπο με αυτό που διατηρείται εν χρήσει μέχρι και σήμερα στους δρόμους της πόλης. Στη βάση των λίθινων πεσσών των τόξων της γέφυρας διακρίνονται ίχνη λατόμευσης του φυσικού πετρώματος για τις ανάγκες κατασκευής των νεότερων οχυρωματικών στοιχείων.

⁵⁵ Καρούζος, ό.π. (υποσημ. 31), 92. Μανούσου-Ντέλλα, ό.π. (υποσημ. 2), 33.

Εικ. 10. Η όψη του παλαιού προμαχώνα μετά την αποχωμάτωση.

καλύπτουν μεγάλο τμήμα της όψης του εσωτερικού οχυρού. Είναι πιθανόν η θέση της να σχετίζεται με το ακόμη αδιευκρίνιστο πολύπλοκο σύμπλεγμα τοίχων και αρμών της νοτιοανατολικής γωνίας του πρώιμου προμαχώνα, λίγο νοτιότερα από τη νεότερη πύλη του δεύτερου μισού του 15ου αιώνα (Εικ. 11.Β, Π), όπως άλλωστε θα ήταν λογικό σύμφωνα με την τυπολογία και των υπόλοιπων σωζόμενων οχυρωμάτων αυτού του τύπου⁵⁶.

Συνοψίζοντας τα αποτελέσματα της μέχρι σήμερα έρευνας σχετικά με την οικοδομική εξέλιξη του οχυρωματικού συμπλέγματος που αναπτύχθηκε σταδιακά γύρω από την πύλη του Αγίου Γεωργίου, διακρίνουμε τις ακόλουθες διαδοχικές οικοδομικές φάσεις:

Οικοδομική φάση Α (περ. 1382 - Εποχή μεγάλου μαγίστρου Α. Fluvian) (Εικ. 11.Α)

Ξεκινά με τη γραπτή μαρτυρία του Μαρτίου του 1382, σύμφωνα με την οποία ο μεγάλος μάγιστρος επιβεβαίω-

σε σε έναν ιππότη την ιδιοκτησία αγροτεμαχίου «δίπλα στην πύλη που οδηγεί στον Άγιο Στέφανο»⁵⁷. Λίγες μέρες αργότερα ο μεγάλος μάγιστρος ανακάλεσε τη δωρεά, γιατί το αγροτεμάχιο ανήκε σε κάποιους Έλληνες «την εποχή της κατασκευής του τείχους των προαστίων της πόλης», επαναλαμβάνοντας ότι βρισκόταν «δίπλα στα τείχη των προαστίων και στην πύλη του Αγίου Στεφάνου». Από τα παραπάνω προκύπτει ότι ήδη το 1382, την εποχή του μεγάλου μαγίστρου Heredia (1377-1396), είχε προχωρήσει η κατασκευή «των τειχών των προαστίων»⁵⁸ στη δυτική πλευρά της πόλης. Ανάμεσα στην εκκλησία του Αγίου Στεφάνου⁵⁹ (επί του λόφου της αρχαίας ακρόπολης της Ρόδου) και στο τείχος της ιπποτικής πόλης υπήρχε αγροτεμάχιο που ανήκε σε Έλληνες πριν από την κατασκευή του τείχους, με όριο το τείχος στα ανατολικά και «τον δρόμο που οδηγεί στον Άγιο Στέφανο» (δηλαδή τον άξονα της αρχαίας οδού Ρ5) στα βόρεια.

Το κυρίως τείχος αρχικά πρέπει να ήταν ασθενές, κατ' αναλογία με τα υπόλοιπα τμήματα των οχυρώσεων

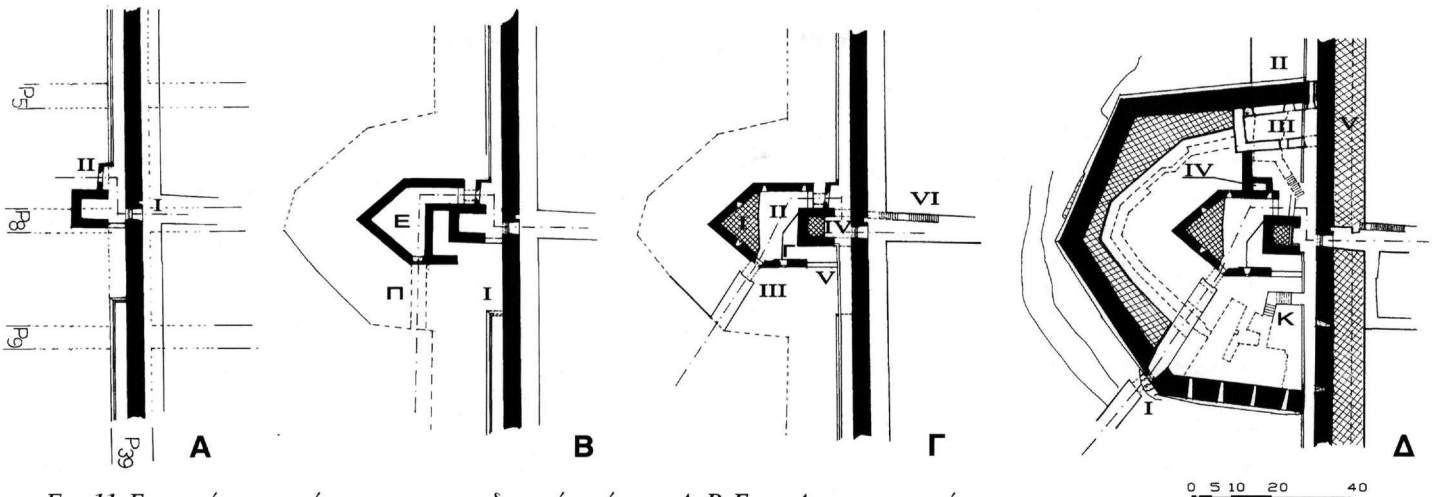
⁵⁶ Συγκεκριμένα η διάταξη αυτή συναντάται στα πρώιμα πεντάπλευρα προπύργια του Αγίου Ιωάννη και του Αγίου Αθανασίου, βλ. και Μανούσου-Ντέλλα, ό.π. (υποσημ. 23).

⁵⁷ Luttrell, ό.π. (υποσημ. 29), 131: «... Στα ανατολικά του ήταν το τείχος της πόλης, στα βόρεια ο δρόμος που οδηγεί στον Άγιο Στέ-

φανο, στα δυτικά άλλος δρόμος και στα νότια ο δρόμος που οδηγεί στον Άγιο Φλώρο (:)...».

⁵⁸ Luttrell, «Rhodes Town», ό.π. (υποσημ. 6).

⁵⁹ Η πιθανότητα βυζαντινή εκκλησία του Αγίου Στεφάνου, που μετασκευάστηκε κατά την Ιπποτοκρατία πριν από τις 15 Δεκεμ-

Εικ. 11. Γραφική αποκατάσταση των οικοδομικών φάσεων Α, Β, Γ και Δ του προμαχώνα.

που αποδίδονται στο μεγάλο μάγιστρο Heredia⁶⁰ και έχουν πάχος περίπου 2 μ. Δεν αναφέρεται η ύπαρξη πύργου. Είναι προφανές εξάλλου ότι δεν υπήρχε τάφος, αφού η αγροτική ιδιοκτησία οριζόταν στα δυτικά από το τείχος και προϋπήρχε της κατασκευής του.

Προς την κατεύθυνση αυτή πρέπει να διερευνηθούν:

1. Τα λείψανα ασθενέστερων οχυρωματικών (;) κατασκευών που είναι ενσωματωμένα στο τείχος του πρώτου μισού του 15ου αιώνα, στα βόρεια της πύλης του De Lastic και πίσω από τον πύργο του Αγίου Γεωργίου (Εικ. 11.Α, Ι).

2. Η διάταξη πρώιμης πύλης στα βόρεια και σε επαφή με τον κεντρικό τετράγωνο πύργο του Fluvian (Εικ. 11.Α, ΙΙ). Η πύλη αυτή πρέπει να βρισκόταν πάνω στην ευθεία του προτειχίσματος και σχεδόν στον άξονα της αρχαίας

οδού Ρ5 και προφανώς και μεσαιωνικής οδού (σημερινής οδού Πίνδου)⁶¹, που κατευθύνεται προς την εκκλησία του Αγίου Στεφάνου στην αρχαία ακρόπολη.

3. Η πιθανή ύπαρξη και άλλης εκκλησίας (Αγίου Φλώρου;) στα νοτιοδυτικά της πύλης, προς την οποία κατευθυνόταν η αμέσως νοτιότερη, σημαντική μεσαιωνική οδός που οριοθετεί το αγροτεμάχιο. Πρόκειται πιθανότατα για τη σημερινή οδό Χειμάρρας, όπου βρισκόταν η μεγάλη παλαιοχριστιανική βασιλική της πόλης της Ρόδου⁶². Πρέπει να θεωρήσουμε λοιπόν ότι μεταξύ του 1347 (8 Νοεμβρίου), οπότε «ο Γεώργιος Κωστόπουλος από τη Ρόδο κατείχε οικόπεδο στο μπούργκο για να οικοδομήσει σπίτι, σε ιδιοκτησία που βρισκόταν δίπλα στην πύλη του τείχους του μπούργκου που οδηγούσε στην εκκλησία του Αγίου Γεωργίου του Καππα-

βρίου 1352 (βλ. υποσημ. 30), τοποθετείται στην κορυφή του λόφου της αρχαίας ακρόπολης προς την πλευρά της τειχισμένης πόλης, ίσως στη θέση όπου υπάρχουν τα ερείπια του αρχαίου ναού του Διός Πολιέως και της Αθηνάς Πολιάδος. Το κτήμα ανήκε στο τέμενος του Σουλεϊμάν και γύρω στα μέσα του 19ου αιώνα το υλικό της μισοερειπωμένης παλαιάς εκκλησίας παραχωρήθηκε στους φραγκισκανούς μοναχούς για να ανακατασκευαστεί, το 1849-1853, η ρωμαιοκαθολική εκκλησία της Παναγίας της Νίκης στο Νιοχώρι. Έτσι εξαφανίστηκε κάθε ίχνος της σημαντικής αυτής για την πόλη της Ρόδου εκκλησίας. Βλ. Η. Κόλλιας, *Η μεσαιωνική πόλη της Ρόδου και το παλάτι του Μεγάλου Μαγίστρου*, Αθήνα 1994, 106. G. S. Picenardi, *Itineraire d'un chevalier de S. Jean de Jerusalem dans l'île de Rhodes*, Lille 1900, 153-154. B. de Belabre, *Rhodes of the Knights*, Oxford 1908, 161.

⁶⁰ Μανούσου-Ντέλλα, ό.π. (υποσημ. 23).

⁶¹ «Η αρχαία αυτή οδός συνδέει το βορειότερο μέρος του οροπεδίου της Ακροπόλεως το παρά τον ναόν του Διός Πολιέως και της

Αθηνάς Πολιάδος (γνωστό ως Μερτζάν Τεπέ κατά την Τουρκοκρατία) προς την κάτω πόλη», βλ. Ι. Κοντής, *Συμβολή εις τήν μελέτην τής ρυμοτομίας τής Ρόδου*, Ρόδος 1954, 13. Inglieri, ό.π. (υποσημ. 31), 18.

⁶² Κ. Μανούσου-Ντέλλα, *Μεσαιωνική πόλη Ρόδου. Έργα αποκατάστασης (1985-2000)*, Ρόδος 2001, 26. Δεν έχει διαπιστωθεί η ύπαρξη νεότερης εκκλησίας στη θέση της παλαιοχριστιανικής που καταργήθηκε πιθανότατα γύρω στα μέσα του 7ου αιώνα, βλ. Η. Κόλλιας, «Η παλαιοχριστιανική και βυζαντινή Ρόδος. Η αντίσταση μιας ελληνιστικής πόλης», *Ρόδος, 2.400 χρόνια*, 303. Ίσως όμως η μεγάλης κλίμακας λιθολόγηση του μνημείου για τις ανάγκες της κατασκευής των ιπποτικών τειχών, ιδιαίτερα στο ανατολικό τμήμα του, εξαφάνισε κάθε ίχνος που θα τεκμηριώνει πιθανή συνέχεια του χώρου λατρείας. Ενδείξεις ύπαρξης μικρής εκκλησίας σώζονται και στη δυτική απόληξη της σημερινής οδού Χειμάρρας (αρχαίας οδού Ρ9), εκεί όπου αρχίζει η απότομη κλίση του υψώματος, βλ. Γρ. Κωνσταντινόπουλος, *ΠΑΕ* 1960, 281-282.

δόκη»⁶³, και του 1382 το τείχος της δυτικής πλευράς της πόλης μεταφέρθηκε κατά 130 μ. δυτικότερα.

Η άποψη του A. Luttrell⁶⁴ ότι η πύλη του Αγίου Γεωργίου του Καππαδόκη, που ως συνήθως πήρε το όνομά της από την κύρια κατεύθυνση προς την οποία οδηγούσε, μεταφέρθηκε δυτικότερα πάνω στον ίδιο άξονα, οπότε το «τείχος των προαστίων» περιέλαβε τη βυζαντινή εκκλησία, είναι κατά τη γνώμη μας σωστή. Στο τέλος του 14ου αιώνα η έξοδος κατευθυνόταν πλέον προς την εκκλησία του Αγίου Στεφάνου. Ο κεντρικός αυτός άξονας με κατεύθυνση Α.-Δ. οδηγούσε στο κέντρο του εμπορικού λιμανιού διασχίζοντας τη magna et comunipis platea του μεσαιωνικού πολεοδομικού ιστού⁶⁵.

Για να προστατευθεί η είσοδος στην πόλη, ο μεγάλος μάγιστρος Fluvian έχτισε πύργο που αφιερώθηκε στο άγιο Γεώργιο (όπως μαρτυρεί το ανάγλυφο του Δρακοντοκτόνου), με χρηματική ενίσχυση από τον πάπα Μαρτίνο Ε' μεταξύ των ετών 1421 και 1431. Ο πύργος είχε αρχικά επίστεψη από ζεματίστρες και ήταν περισσότερο από 23 μ. ψηλός. Η επιμελημένη λιθοδομή του με ψηλούς δόμους, τουλάχιστον στα χαμηλότερα μέρη, ήταν αρμολογημένη με κονίαμα που προεξείχε⁶⁶.

Οικοδομική φάση Β (αποδίδεται στους μεγάλους μάγιστρος De Lastic και De Milly, 1437-1461) (Εικ. 11.Β)

Κατά την περίοδο αυτή γίνεται συνολική αναδιοργάνωση του οχυρωματικού περιβόλου της Ρόδου που συστηματοποιείται μετά τις καταστροφές από την πολιορκία των Μαμελούκων της Αιγύπτου το 1444⁶⁷, η οποία προξένησε σημαντικές ζημιές και στην πύλη του Αγίου Αντωνίου.

Τα «νέα τείχη» της πόλης της Ρόδου, που κατέλαβαν και μέρος των προαστίων, ολοκληρώθηκαν τον Αύγουστο του 1457⁶⁸, την εποχή του μεγάλου μάγιστρου De Milly (1454-1461). Η κατασκευή τους πρέπει να υπαγόρευσε ριζικές ανακατατάξεις και του ιδιοκτησιακού καθεστώτος προκειμένου να συμπληρωθεί η περιμετρική τά-

φος και να ανακατανομηθεί η κίνηση στις πύλες, ούτως ώστε να εξυπηρετηθεί η νέα διεύθυνση της πόλης.

Όπως φαίνεται από τη μελέτη της οικοδομικής εξέλιξης των οχυρωματικών κατασκευών⁶⁹, στη διάρκεια της μαγιστρίας του De Lastic (1437-1454) διαφοροποιείται η κατεύθυνση της πύλης του Αγίου Αντωνίου και στρέφεται προς τα δυτικά, για να εξυπηρετεί την είσοδο από το λόφο του Αγίου Στεφάνου (Εικ. 1.Ε). Αντίστοιχα, φαίνεται ότι η διάταξη της πύλης του Αγίου Γεωργίου αλλάζει με την προσθήκη πρώιμου προπυργίου, ώστε να δέχεται την κίνηση της κεντρικής αρτηρίας, που αργότερα ήταν γνωστή ως Μακρύ Στενό (Εικ. 11.Β, Π).

Το πεντάπλευρο προπύργιο σε σχήμα σπιρουνοίου, που κάλυψε την πύλη και τον κεντρικό πύργο του Αγίου Γεωργίου, είναι το πιο πρώιμο της μορφής αυτής που εξελίχθηκε στη διάρκεια του 15ου αιώνα και αποτελεί πρωτότυπο οχυρωματικό στοιχείο για την οχύρωση της Ρόδου. Περιλαμβάνει και πίσω όψη με κάτοψη σε σχήμα Π που περιβάλλει τον κεντρικό πύργο του Fluvian, προφανώς για να εξασφαλίσει την πορεία μετά την είσοδο από την εξωτερική πύλη. Στο βορειοανατολικό του άκρο διακρίνονται λείψανα πρόσθετης ενίσχυσης με πυλίδα στον άξονα του προτειχίσματος, που περιλαμβάνει στενή τάφρο και ενδεχομένως συνδεόταν με ξύλινη κινητή γέφυρα.

Τέλος, σε αυτή τη φάση, το προτείχισμα δεν έφθανε μέχρι τον κεντρικό πύργο, αλλά διακοπτόταν σε απόσταση 17 μ. νότια από αυτόν (Εικ. 11.Β, Ι), έτσι ώστε να απομονώνεται η εξωτερική πύλη του προπυργίου που πιθανότατα ανοιγόταν αρχικά στη νότια, κάθετη στο προτείχισμα, πλευρά του.

Οικοδομική φάση Γ (αποδίδεται στους μεγάλους μάγιστρος Zacosta και Degli Orsini, 1461-1476) (Εικ. 11.Γ)

Κατά την περίοδο αυτή διαπιστώνονται οι παρακάτω προσθήκες ή τροποποιήσεις οχυρωματικών στοιχείων: 1. Το προπύργιο ενισχύεται περαιτέρω και μετατρέπε-

⁶³ Luttrell, «Rhodes Town», ό.π. (υποσημ. 6), 309-314.

⁶⁴ Luttrell, ό.π. (υποσημ. 29), 131.

⁶⁵ Κοντής, ό.π., 27.

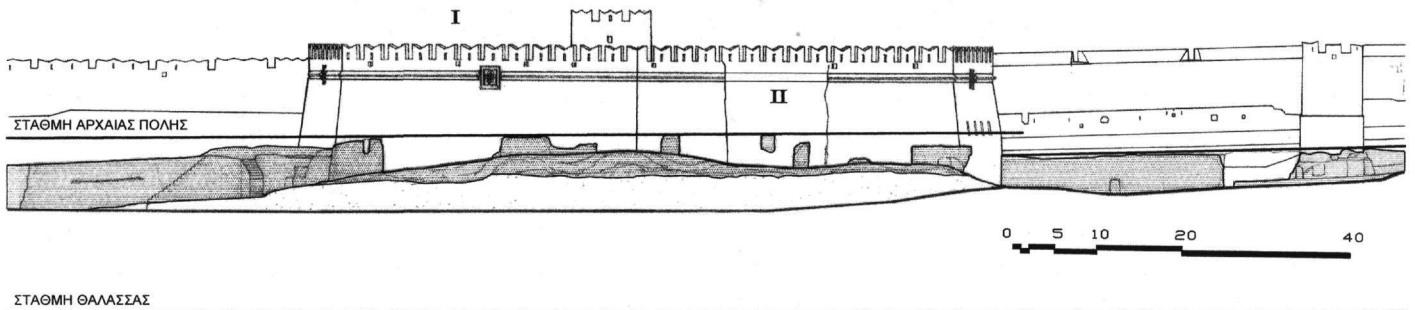
⁶⁶ Κατά το σύστημα που απαντά σε ορισμένες περιοχές της Δύσης, όπως η Ωβέρνη, βλ. Viollet-le-Duc, ό.π. (υποσημ. 4), τ. ΙΙ, 145-146.

⁶⁷ Martin de Riquer, «Η πολιορκία της Ρόδου το 1444 σε δύο καταλανικές αφηγήσεις», *Δωδ.Χρον ΙΑ'* (1986), 307-314.

⁶⁸ Κάσδαγλη - Μανούσου-Ντέλλα, ό.π. (υποσημ. 9), 335. Η Κόλ-

λιας, «Μάστορες, πρωτομάστορες και μηχανικοί των μεσαιωνικών οχυρώσεων της Ρόδου», *ΔΧΑΕΚ'* (1999), 152-153.

⁶⁹ Σχετική μελέτη της οικοδομικής εξέλιξης των οχυρωματικών κατασκευών στην περιοχή αυτή βρίσκεται σε εξέλιξη επ' ευκαιρία του έργου «Αποκατάσταση-ανάδειξη του προμαχώνα του παλατιού του μεγάλου μάγιστρου» από το ΤΔΠΕΑΕ του ΥΠΠΟ (αρχιτέκτων Κ. Μανούσου-Ντέλλα, αρχαιολόγοι Α.-Μ. Κάσδαγλη, Ν. Ψαρολογάκη και Α. Κοσμά).

Εικ. 12. Ένταξη του προμαχώνα του Αγίου Γεωργίου στο βραχώδες υπόβαθρο της τάφρου. Όψη από τα δυτικά.

ται σταδιακά σε πρώιμο προμαχώνα, εν όψει και του άμεσου κινδύνου επίθεσης των Οθωμανών, ως εξής:

α. Προστίθενται κανονιοθυρίδες στα μέτωπα του προπυργίου, στη στάθμη της πρόσβασης προς την πόλη, και στο νότιο μέτωπο, στη στάθμη της τάφρου (Εικ. 10). Υπερυψώνονται το νοτιοδυτικό και το βορειοδυτικό μέτωπο του προπετάσματος και προστίθεται δεύτερη σειρά κανονιοθυρίδων στη στάθμη του περιδρόμου του.

β. Επιχώνεται μέχρι τη μέση περίπου το δυτικό τρίγωνο που αποτελεί την αιχμή του «σπιρουνιού» για να εδραστούν τα πυροβόλα της άνω σειράς και καταργείται η κάτω σειρά κανονιοθυρίδων (Εικ. 11.Γ, Ι).

γ. Καταργείται το εσωτερικό ορθογώνιο τμήμα του προπυργίου και ένα τριγωνικό τμήμα του επιχώνεται, για να διευκολύνει την άνετη διόδο προς την πύλη (Εικ. 11.Γ, ΙΙ), η οποία μεταφέρεται σε ψηλότερη στάθμη, στο νοτιοδυτικό μέτωπο του «σπιρουνιού» (Εικ. 10). Κατασκευάζεται η αντίστοιχη λίθινη τοξωτή γέφυρα και οριστικοποιείται η τάφρος με το αντίκρημο (Εικ. 11.Γ, ΙΙΙ).
2. Κατασκευάζεται υπέργειο διώροφο πυροβολείο πίσω από τον κεντρικό πύργο του Fluvian ενώνοντάς τον με το κυρίως τείχος, χαρακτηριστικό της εποχής του μεγάλου μαγίστρου Degli Orsini⁷⁰ (1467-1476) (Εικ. 11.Γ, ΙV), και επιχώνεται για επιπλέον ενίσχυση το εσωτερικό του πύργου μέχρις ύψους 11 μ.

3. Κατασκευάζεται η χαρακτηριστικής μορφής⁷¹ ευθύ-

γραμμη κλίμακα, που οδηγεί από το εσωτερικό της πόλης στον περιδρόμο του κυρίως τείχους (Εικ. 11.Γ, VI).

4. Συμπληρώνεται το προτείχισμα στα νότια του πύργου (Εικ. 11.Γ, V)⁷².

Οικοδομική φάση Δ (αποδίδεται στους μεγάλους μαγίστρους D'Aubusson και Del Carretto, 1476-1520) (Εικ. 11.Δ)

Κατά την περίοδο αυτή εφαρμόζεται ευρύτατο κατασκευαστικό πρόγραμμα αναμόρφωσης του προμαχώνα που δοκιμάστηκε κατά την πολιορκία του 1480-1481 και πιθανότατα αποδείχθηκε ανεπαρκής. Η κατασκευή του νέου προμαχώνα του D'Aubusson είναι σε εξέλιξη, σύμφωνα με γραπτή αναφορά του Arnold von Harff, το 1495/6⁷³. Αυτό τον τοποθετεί χρονικά μετά τους προμαχώνες του φρουρίου του Αγίου Νικολάου, του Αγίου Ιωάννη, του Αγίου Αθανασίου και της «γλώσσας» της Ισπανίας, και θεωρείται προγενέστερος του προμαχώνα του Del Carretto στον τομέα της «γλώσσας» της Ιταλίας⁷⁴.

Τα μεγάλα έργα διεύρυνσης και εκβάθυνσης της τάφρου που απαιτούνται, συνδυάζονται με συστηματική λατόμευση του φυσικού πετρώματος στον πυθμένα της. Το νέο μεγάλης κλίμακας πεταλόσχημο πεντάπλευρο οχύρωμα, που είναι αρχικά αποκομμένο από το κυρίως τείχος και χρησιμοποιεί ως εσωτερικό ανάλημμα

⁷⁰ Τα οικοδομήματα του Degli Orsini απαντούν σε όλες τις ανάλογες κατασκευές πίσω από τους ανοικτούς πύργους του 15ου αιώνα (Αγίου Ιωάννη, Παναγίας, «γλωσσών» Ιταλίας και Ισπανίας).

⁷¹ Η κλίμακα αυτή διακρίνεται στις μικρογραφίες του κώδικα του Caoursin (Paris. Lat. 6067, φ. 19v). Ανάλογης μορφής κλίμακα διατηρείται ακόμη στην πύλη του Αγίου Ιωάννη, βλ. Κάσδαγλη - Μαρούσου-Ντέλλα, ό.π. (υποσημ. 9), 335-336.

⁷² Παραμένει προβληματικό το ίχνος γένεσης καμάρας προς Δ. στο κεντρικό τμήμα του συμπληρώματος αυτού, όπως και η χρο-

νολόγησή της. Ίσως πρόκειται για διευθέτηση παλαιότερης πρόσβασης στις κάτω νότιες αίθουσες του προμαχώνα του d'Aubusson, οπότε μετατίθεται στην επόμενη οικοδομική φάση.

⁷³ Gabriel, *La cité*, 36 σημ. 4.

⁷⁴ Ό.π., 55-57. Οι προμαχώνες αυτοί χρονολογούνται από τα επιτόπου σωζόμενα στοιχεία ως εξής: προμαχώνας φρουρίου Αγίου Νικολάου (1482), προμαχώνας Αγίου Ιωάννη (πριν από το 1489), προμαχώνας Αγίου Αθανασίου (1487), προμαχώνας «γλώσσας» της Ισπανίας (1489), προμαχώνας Carretto (1515-1517).

–στο νοτιοδυτικό και το βορειοδυτικό τμήμα του– το αντίκρημνο της παλαιάς τάφρου, εδράζεται στο φυσικό βράχο, που διατηρεί τμήματα από το υδρευτικό σύστημα της αρχαίας πόλης λαξευμένα στο εσωτερικό του⁷⁵ (Εικ. 12).

Στο εσωτερικό του πετρώματος, στα κοιλάματα που δημιούργησε η λατόμηση, εντάσσονται οι αρχικές θολωτές αίθουσες της κάτω στάθμης του προμαχώνα –δύο στα νότια και μία στα βόρεια– και ο περιμετρικός ανθυπόνομος που βρίσκεται χαμηλότερα από τη στάθμη της σημερινής τάφρου (Εικ. 9).

Η νοτιοδυτική πλευρά του προμαχώνα διαπερνάται από πύλη, προέκταση αυτής του δεύτερου μισού του 15ου αιώνα, η οποία οδηγεί σε νέα λίθινη γέφυρα που διασχίζει την εξωτερική, νεότερη τάφρο (Εικ. 11.Δ, Ι). Στη φάση αυτή πιθανότατα σχεδιάζεται επίμηκες πρόχωμα για να καλύψει το ασθενές μέτωπο των τειχών της «γλώσσας» της Γερμανίας και αρχίζει η εκβάθυνση της τάφρου μπροστά από το προτείχισμα στα βόρεια του προμαχώνα (Εικ. 11.Δ, ΙΙ). Το πρόγραμμα αυτό φαίνεται ότι στη συνέχεια θα εγκαταλειφθεί.

Στην αμέσως επόμενη περίοδο, επί μεγάλου μαγίστρου Del Carretto, χρονολογείται η ενίσχυση του κυρίως τείχους καθώς και η κατασκευή των ογκωδών επάλξεων του (*embrasures*) στα νότια του προμαχώνα. Μία από αυτές κάλυπτε με τα πυρά της το εσωτερικό της πύλης του τέλους του 15ου αιώνα (Εικ. 11.Δ, Κ).

Κατασκευάζεται η βόρεια άνω αίθουσα-πυροβολείο, που σχεδιάζεται για να εφάπτεται στο κυρίως τείχος, ενώνοντάς το με τον ογκώδη προμαχώνα της «γλώσσας» της Ωβέρνης. Στο νότιο τοίχο της αίθουσας διαμορφώνεται πύλη εισόδου και επικλινές δάπεδο για τον εφοδιασμό του πυροβολείου (Εικ. 11.Δ, ΙΙΙ).

Το κυρίως τείχος διαπλατύνεται με την εσωτερική προσθήκη ογκώδους αναλήμματος (*terre-plein*), πλάτους περίπου 12 μ. (Εικ. 11.Δ, V).

Οικοδομική φάση Ε (αποδίδεται στο μεγάλο μάγιστρο Villiers de l' Isle-Adam, 1520-1521) (Εικ. 6)

Πρόκειται για την ολοκλήρωση του ογκώδους προμαχώνα, πιθανότατα σύμφωνα με σχέδια του ιταλού μη-

χανικού Basilio dalla Scuola, μετά την οριστική κατάργηση της πύλης του Αγίου Γεωργίου για λόγους ασφαλείας (Εικ. 6.Π). Βέβαια, δεν αποκλείεται ορισμένες από τις εργασίες που περιγράφονται παρακάτω, να έγιναν ήδη επί Del Carretto, αν ληφθούν υπόψη οι μεγάλης κλίμακας επεμβάσεις σε αντιδιαστολή με το εξαιρετικά σύντομο χρονικό διάστημα που είχε στη διάθεσή του ο Villiers de l' Isle-Adam για να τις ολοκληρώσει πριν από την πολιορκία⁷⁶. Στη φάση αυτή επιχώνεται συστηματικά η παλαιά τάφρος στο εσωτερικό του οχυρού με καθαρή άργιλο, που είναι ιδιαίτερα συμπαγής και στεγανή⁷⁷. Πα την αντιστήριξη της τεράστιας επίχωσης κατασκευάζεται ακτινωτός σκελετός από αναλημματικούς τοίχους που ξεκινούν από τα μέτωπα του πρώιμου προμαχώνα που βρίσκεται στο κέντρο (Εικ. 6.Σ) και κατασκευάζονται αποχωρητήρια σε επαφή με το βόρειο μέτωπο του τελευταίου⁷⁸ (Εικ. 11.Δ, ΙV).

Ογκώδης αίθουσα-πυροβολείο καταλαμβάνει την άνω στάθμη του νότιου σκέλους του οχυρού, αχρηστεύοντας την πλαγιοκάλυψη της εποχής του Del Carretto από το κυρίως τείχος (Εικ. 6.Α).

Η πλατφόρμα του νέου προμαχώνα υπερυψώνεται αισθητά και τελικά συνδέεται με το κυρίως τείχος του τομέα της «γλώσσας» της Ωβέρνης. Έτσι προκύπτει το πρώιμο –και μοναδικό– μπασιόνι της οχύρωσης της Ρόδου. Τα μεγάλα πυροβόλα του θα εξασφαλίσουν αυτή την πλευρά της οχύρωσης από τις επιθέσεις των Τούρκων το 1522, με χαρακτηριστικότερο επεισόδιο την παταγώδη αποτυχία της επίθεσης της 24ης Σεπτεμβρίου⁷⁹, εξολοθρεύοντας τους εχθρούς που πάτησαν το γειτονικό προμαχώνα της «γλώσσας» της Ισπανίας προς τα νότια.

Στην τελευταία αυτή περίοδο ανοίγεται επίσης νέα απευθείας πρόσβαση προς τη βόρεια κάτω αίθουσα (Εικ. 6.Γ) και σφραγίζεται η πλάγια είσοδος στη νότια όψη της βόρειας άνω αίθουσας (Εικ. 6.Ε). Τότε μάλλον κατεδαφίζεται το ανατολικό τμήμα του νότιου τοίχου της στο πλάτος του προτειχίσματος, για να διευκολύνεται το πέρασμα μεγάλων πυροβόλων (Εικ. 6.Δ).

Πιθανότατα το μεγάλο έργο του μπασιονιού της «γλώσσας» της Ωβέρνης δεν ολοκληρώθηκε ποτέ, αφού μεσο-

⁷⁵ Μανουσού-Ντέλλα, ό.π. (υποσημ. 26), 108-111. A. Trevor Hodge, *Roman Aqueducts and Water Supply*, Λονδίνο 1991, 48-66.

⁷⁶ Ο Villiers de l' Isle-Adam επέστρεψε από τη Δύση το Σεπτέμβριο του 1521. Ο οθωμανικός στόλος έφθασε στη Ρόδο στις 24 Ιουνίου 1522.

⁷⁷ AΔ 50 (υποσημ. 20), 823.

⁷⁸ Α.-Μ. Κάσδαγλη, «Εγκαταστάσεις υγιεινής στη μεσαιωνική πόλη της Ρόδου» *Εικοστό Έκτο Συμπόσιο ΧΑΕ*, Αθήνα 2006, 39-40.

⁷⁹ E. Brockman, *The Two Sieges of Rhodes (1480-1522)*, Λονδίνο 1969, 134-135.

λάβησε η πολιορκία των Οθωμανών το 1522. Ημιτελής έμεινε εξάλλου και η κατασκευή ογκωδών επάλξεων πυροβολικού (*embrasures*) στην πλατφόρμα του, που περιορίστηκε στο νεότερο βορειοδυτικό του τμήμα. Οι σημερινές, παλαιού τύπου, επάλξεις στην περίμετρο της επίστεψης του προμαχώνα αποδίδονται σε ανακατασκευή μετά τις ζημιές της δεύτερης πολιορκίας, κατά την Τουρκοκρατία (Εικ. 12.Ι). Στην ίδια φάση ανακατασκευάστηκε και το ρήγμα στη νοτιοδυτική πλευρά του οχυρού, προφανώς μετά από κάποια σημαντική ζημιά κατά την πολιορκία (Εικ. 12.ΙΙ).

Η συνέχιση της ανασκαφικής και αρχιτεκτονικής διε-

ρεύνησης ελπίζουμε να φέρει στο φως τα στοιχεία που κρίνονται απαραίτητα για να διαλευκανθούν τα σκοτεινά σημεία σχετικά με την εξέλιξη του μνημείου. Οφείλουμε, τέλος, να μνημονεύσουμε ακόμη μια φορά το μεγάλο μελετητή της πόλης των Ιωαννιτών Α. Gabriel ο οποίος, επισημαίνοντας τα προβλήματα, τόνιζε: «Για να διαλευκάνουμε τελείως αυτό το πρόβλημα ορισμένες τομές, που δεν ήμασταν σε θέση να κάνουμε, θα ήταν απαραίτητες». Είμαστε λοιπόν ευτυχείς που η Αρχαιολογική Υπηρεσία σήμερα στη Ρόδο είναι σε θέση να διεξαγάγει αλλά και να αξιοποιήσει αυτή την έρευνα.

Anna-Maria Kasdagli - Katerina Manoussou-Della

THE BASTION OF ST GEORGE, MOST ADVANCED DEFENCE OF THE KNIGHTS HOSPITALLER ON RHODES

The bastion of St George (also known as the bastion of Auvergne) occupies the middle of the west side of the Hospitaller fortifications of the town of Rhodes. In 1993, the outer gateway of the early bulwark was discovered and unblocked. In 1995, the “Restoration of the Bastion of St George” was included in the Ministry of Culture “Programme for the Restoration of the Hospitaller Defences of Rhodes”, which is implemented by the 4th Ephorate of Byzantine Antiquities. Study of the development of this complex stronghold was essential for the progress of the restoration project and revealed, in broad outline, the following:

A. (c. 1382 - Grand Master Fluvian) (Fig. 11.A)

A document of 1382 records that under Grand Master Heredia (1377-1396) “walls of the suburbs” were already in place to the west of the town. The wall was originally about 2 m. thick and there was no moat. The Byzantine gateway of St George the Cappadocian, named after the church outside it, was apparently shifted westwards on the same axis when the “wall of the suburbs” brought the said church *intra muros*. This key east-west axis led to the centre of the commercial harbour, crossing the *magna et comunis platea* of the town.

To protect the gateway, Grand Master Fluvian built a tower dedicated to St George, with funds provided by Pope Martin V (1421-1431). The tower was over 23 m. high and was originally crowned with machicolations.

B. (Grand Masters Lastic and Milly, 1437-1461) (Fig. 11.B)

The disposition of the gateway was modified by the addition of a five-sided early “spur” bulwark which protected it and the central tower. This was the earliest such bulwark to appear in the defences of Rhodes. Its back, in the form of an open square, framed the central tower, protecting the passage from the outer to the inner gate. Preserved at its north-east end are the remnants of an additional safeguard, in the form of a postern opening on the *fausse-braye* and including a narrow ditch, possibly crossed by a drawbridge. At this stage the *fausse-braye* ended 17 m. to the south of the central tower, in order to isolate the outer gate of the bulwark.

C. (Grand Masters Zacosta and Orsini, 1461-1476) (Fig. 11.Γ)

Gradual transformation of the early bulwark:

a. Gun loops were added to the faces of the spur at the level of the entrance to the town and on the south side at the level

of the moat. The southwest and northwest faces were raised and a second tier of gun loops was accommodated at the level of the wall-walk.

b. The triangle at the “point” of the spur was filled with earth halfway up, to provide a solid platform for the guns of the upper tier, making the lower tier of gun loops redundant.

c. The inner “open square” of the bulwark was levelled and a triangular part of the ditch behind it was filled with earth, to facilitate the movement of traffic around the tower towards the outer gate, which was moved to a higher level on the southwest face of the “spur”. The corresponding stone bridge was built across the outer moat with its counterscarp, which had by then taken shape.

In addition, a raised two-level gunnery was constructed behind the central tower of Fluvian, joining this to the curtain wall; to achieve greater solidity, the interior of the tower was blocked with masonry to a height of 11 m. The *fausse-braye* was completed south of the tower and the straight staircase leading from inside the town to the wall-walk of the curtain wall was added.

D. (Grand Masters Aubusson and Carretto, 1476-1520) (Fig. 11.Δ)

This period saw a drastic transformation of the bulwark, which had been sorely tried in the Ottoman siege of 1480.

The dry moat was deepened and widened by quarrying the bedrock. The counterscarp of the old moat served as the inner revetment for the large new horseshoe-shaped bulwark, which was originally detached from the curtain wall and stood upon solid rock. The vaults and perimeter counter-mine of its basement nestled in the hollows formed by quarrying this rock.

A gate was opened on the southwest front of the bastion – an extension of the fifteenth-century system –, leading to another stone bridge spanning the new, outer moat. Plans for a long *terre-plein* or *tenaille* to protect the weak front of the walls of the “tongue” of Germany included the partial deepening of the moat before the *fausse-braye* north of the bastion; these eventually came to nothing.

Under Grand Master Carretto, a massive revetted earth-fill was added to the rear of the curtain wall, bringing it to an overall thickness of some 12 m., and embrasures were added to the wall-walk south of the bastion. One of them covered the interior of the gateway with its fire. The northern upper

battery of the bastion was built, designed to abut the curtain wall. The south wall of this battery was provided with a doorway and ramp, to facilitate passage of munitions.

E. (Grand Master Villiers de l’Isle-Adam, 1520-1521) (Fig. 6)

The work carried out was probably based on plans by the Italian architect Basilio dalla Scuola, drawn after the gate of St George had been sealed. Carretto was possibly responsible for some of the work described here, if the scale of it is set against the brief interval available to Villiers de l’Isle-Adam before the 1522 siege.

The old moat was filled systematically with compact, waterproof clay. To contain this huge fill, a fanlike framework of revetting walls radiated out of the faces of the earlier bulwark at its centre, and latrines were constructed outside the north face of the latter.

A new direct access to the north basement vault was constructed and the side door of the north battery was blocked. Part of its south wall, within the *fausse-braye*, was probably demolished at this time, to facilitate the passage of large ordnance pieces. A great battery was added to the upper level of the south part of the bastion, making redundant the flanking supplied by Carretto from the curtain wall.

The platform of the new bastion was raised considerably and connected to the curtain wall of the sector of Auvergne. Thus, the early – and unique – bastion of the fortifications of Rhodes was created. Its great cannon safeguarded this side of the defences from the Ottoman assaults in 1522.

It is likely that the grand project of the bastion of Auvergne was never completed, as it was interrupted by the Ottoman siege of 1522. The construction of embrasures on its platform was limited to the newest, northwest part. The current old-fashioned parapet is thought to be due to rebuilding after the siege, when the Turks set about restoring the damage; the great vertical crack on the southwest face of the bastion also, probably due to the ravages of the siege, is likewise thought to have been repaired at this time.

The archaeological and architectural exploration of this exceptional strongpoint ought to continue, so as to elucidate some of the remaining problems of its development. The Archaeological Service in Rhodes is in a position both to conduct and to utilize such research.